

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/22271> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Peele, Ada

Title: Een uitzonderlijke erfgenaam : de verdeling van de nalatenschap van Koning-Stadhouder Willem III en een consequentie daarvan : Pruisisch heerlijk gezag in Hooge en Lage Zwaluwe, 1702-1754

Issue Date: 2013-11-19

1 Verwikkelingen na de dood van Willem III en vóór de opening van het testament

Inleiding

Met het overlijden van Willem III op 19 maart 1702, stierf de Oranjetak van het Huis Nassau uit. Het huwelijk van Willem III met zijn nicht Mary Stuart II was kinderloos gebleven. In Engeland, Schotland en Ierland werd Willem in 1702 opgevolgd door zijn schoonzus prinses Anna Stuart (Queen Anne).¹ Zij was al in 1689 aangewezen als zijn opvolgster voor het geval zijn huwelijk met Mary Stuart II kinderloos zou blijven. De verdere opvolging was geregeld via de *Act of Settlement* die Willem in 1701 had laten aannemen en die de kroon, als Anna zonder wettige erfgenamen zou overlijden, toezegde aan keurvorstin Sophia Dorothea van Hannover en haar erfgenamen.² De katholieke leden van het Huis Stuart werden van troonsopvolging uitgesloten. In de Republiek was er voor Willems opvolging als erfstadhouder niets geregeld.³ In de laatste periode van zijn leven richtte Willem III zijn voornaamste aandacht op de nog minderjarige Johan Willem Friso die onder voogdij van zijn moeder, prinses Henriette Amalia van Nassau-Dietz, stond.⁴

Bij de geboorte van Johan Willem Friso in 1687 was Willem III als peet opgetreden.⁵ Hij had in 1699 op eigen kosten een gouverneur, Esaye de Chandieu de Courcelles, een Franse luitenant-kolonel in Staatse dienst, voor Johan Willem Friso aangesteld. De Koning-Stadhouder heeft pogingen gedaan om Johan Willem Friso als zijn opvolger benoemd te krijgen.⁶ Zo had hij er in de zomer van 1700 nog over gehad om de Friese prins als stad-

1 De protestantse Anna was de tweede dochter van Jacobus II. Zij noemde haar zwager, met wie zij het nooit goed had kunnen vinden, het liefst Mr. Caliban. Zie Japikse, *Geschiedenis II*, 79. Caliban is een figuur, een verdierlijkt wezen, in Shakespeares *the Tempest*.

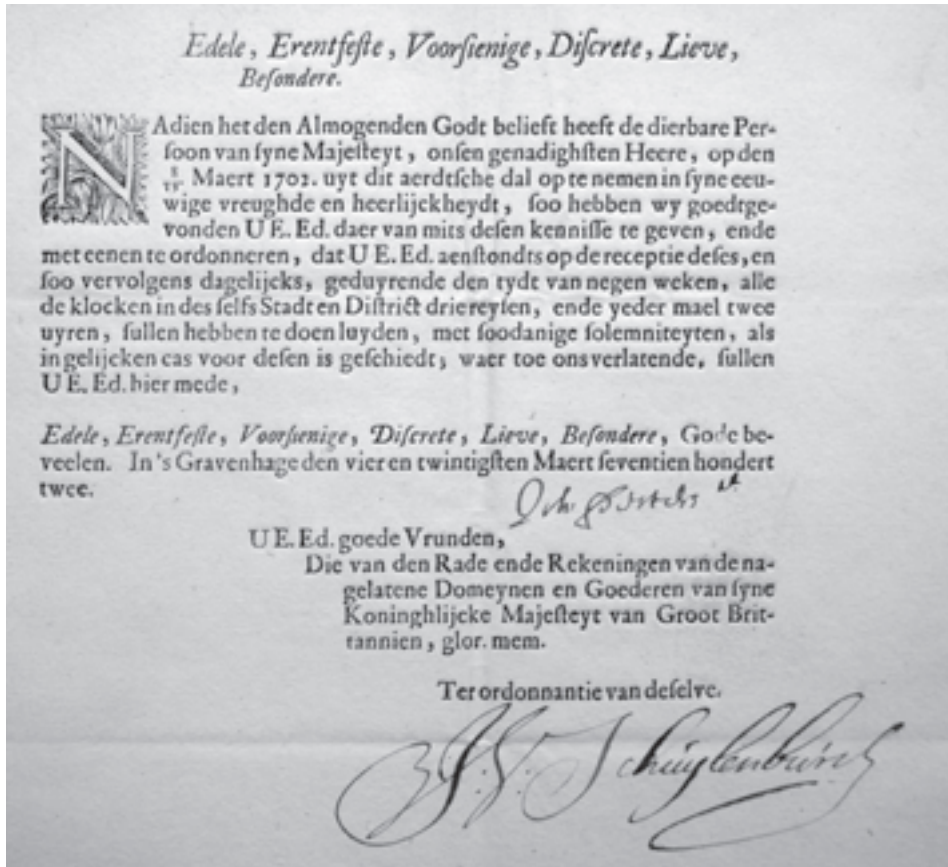
2 Japikse, *Geschiedenis II*, 79. Koningin Anna van Engeland en haar echtgenoot prins George van Denemarken hadden een zoon Willem, hertog van Gloucester (1689-1700). Sophia Dorothea, keurvorstin van Hannover, was de jongste dochter van Frederik V, keurvorst van de Palts, de Winterkoning, en Elizabeth Stuart, dochter van Jacobus I van Engeland. Zij was getrouwd met Ernst August, keurvorst van Hannover. Deze regeling kwam gemakkelijk tot stand, met de hulp van de Tories en Whigs, onder druk van de dreigende Spaanse Successieoorlog. Japikse, *Geschiedenis II*, 8. Omdat Sophia eerder overleed dan Anna, werd haar zoon George Lodewijk de nieuwe koning.

3 In 1674 waren de hoge waardigheden, het stadhouderschap van Gelderland, Holland, Zeeland, Utrecht en Overijssel en de functie van kapitein- en admiraal-generaal, erfelijk verklaard in de mannelijke lijn. Er was geen regeling getroffen voor het geval Willem III kinderloos zou overlijden. Zie Japikse, *Willem III I*, 337.

4 Tot 1707 was zijn moeder formeel slechts voogdes, in de praktijk regentes. Hendrik Casimir II, de vader van Johan Willem Friso, was in 1696 overleden. Zie voor een beknopte stamboom van de Oranje-Nassaus bijlage 1.

5 Japikse, *Willem III II*, 230.

6 De beslissing lag bij de zeven gewesten: Gelderland, Holland, Zeeland, Utrecht, Friesland, Overijssel en Groningen.

Afb. 1 Gedrukte aankondiging van de Nassause Domeinraad waarin het overlijden van Koning-Stadhouder Willem III werd bekendgemaakt, 24 maart 1702.

houder van het gewest Holland te doen benoemen.⁷ Dit was zelfs aan het Franse Hof bekend geworden. Lodewijk XIV wilde heel graag weten of Johan Willem Friso Willem III zou opvolgen in alle waardigheden die Willem in de Republiek bekleedde.⁸ Het jaar daarop had Willem III getracht het gewest Holland te overreden om Johan Willem Friso als toekomstig stadhouder van Holland aan te wijzen.⁹

Toen Willem III voor zijn vertrek in 1701 naar Engeland zwaar ziek werd ontving hij toch nog buitenlandse gezanten. Velen van hen dachten dat hij een ziekte voorwendde om in het bijzonder de Staten van Holland en West-Friesland eerder te laten besluiten

7 Wagenaar, *Vaderlandsche historie* XVII, 104. Met wie Willem III hierover had gesproken wordt niet vermeld.

8 Wagenaar, *Vaderlandsche historie* XVII, 104. De Friese Nassaus hadden tot dan nooit een eerste plaats in de Republiek ingenomen. Hun positie werd bepaald door hun verhouding tot de Oranjes en deze hadden als stadhouders van Holland en Zeeland het centrale punt in de Republiek bezet. Zie Japikse (ed.), *Correspondentie Willem III*, 524. Zie voor de familiale en persoonlijke betrekkingen tussen de Nassaus en Oranjes: Groenveld, 'Nassau contra Oranje', 11-53.

9 Israël, *Dutch Republic*, 959.

Afb. 2 Henriette Amalia van Nassau-Dietz, door Marie Duchatel, 1689.

Afb. 3 Portret van de Franse koning Lodewijk XIV, door Hyacinthe Rigaud, 1701.

om Johan Willem Friso tot zijn opvolger in het stadhouderschap van Holland, ‘waarop hij sterk gezet was’, te benoemen.¹⁰ De raadpensionaris van Holland, Anthonie Heinsius, en zijn medestanders negeerden echter zijn wens.¹¹ Toen Willem merkte dat er weinig animo voor was, trok hij zijn voelhorens in en liet de zaak, ‘une affaire si salutaire’, liggen.¹² ‘Hij moet er in zijn zwakheid tegen hebben opgezien de veelhoofdige Staten-regeering tot zijn meening over te halen. Misschien heeft ook zijn vrees, om de Brandenburgsche familie te ontstemmen, op zijn houding invloed gehad’, schrijft de historicus N. Japikse.¹³ Want wat zou men er in Berlijn van zeggen wanneer zijn petekind als zijn opvolger werd aangewezen?¹⁴ Volgens Japikse was de relatie met de Brandenburgse familie bepaald niet hartelijk te noemen, terwijl de Republiek de soldaten van keurvorst Frederik III in een eventuele oorlog met Frankrijk hard nodig had.¹⁵ Hier wordt later op teruggekomen.

¹⁰ Wagenaar, *Vaderlandsche historie* XVII, 104.

¹¹ Anthonie Heinsius (1641-1720): raadpensionaris van Holland (1689-1720) en raadsman van Willem III. Hij was eerder pensionaris van Delft en van Haarlem. Heinsius overleed op 3 augustus 1720 te Den Haag. De raadpensionaris was tevens pensionaris van de Ridderchap, het college waarin de edelen van een gewest waren verenigd die tijdens de Statenvergaderingen ‘de eerste stem’ uitbrachten. Zie ook hoofdstuk 14.

¹² Wagenaar, *Vaderlandsche historie* XVII, 105. Zie ook Japikse, *Willem III II*, 414. Willem III vond dat er dan maar na zijn dood een besluit over zijn opvolging genomen moest worden.

¹³ Japikse, *Geschiedenis* II, 8-9. Zie voor een beknopte stamboom van de Hohenzollern bijlage 2.

¹⁴ Japikse, *Willem III II*, 414.

¹⁵ Japikse, *Willem III II*, 414. Dat er weer een oorlog zou komen stond vast toen Lodewijk XIV besloot het testament van Karel II te aanvaarden. Zie voor de rol van Willem III in de strijd tegen Lodewijk XIV: Schurink, *Anthonie Heinsius*.

Om hem te vriend te houden werd Frederik in 1700, toen hij in de Republiek verbleef, met bijzondere onderscheiding behandeld. Vanwege het belang van deze vriendschap erkende in 1701 koning Willem III zijn neef Frederik I als koning in Pruisen.¹⁶ Zo bleef Johan Willem Friso alleen erfstadhouder van Friesland, waar hij zijn vader had opgevolgd, vooreerst onder voogdij van zijn moeder Henriette Amalia. In 1707 kon Johan Willem Friso wegens het bereiken van de 20-jarige leeftijd zelf het stadhouder- en kapitein-generaalschap uitoefenen; in 1708 aanvaardde hij dezelfde functies in Groningen. In Drenthe wees men hem, na de dood van zijn oom, Koning-Stadhouder Willem III, die in 1696 Hendrik Casimir II van Nassau-Dietz had opgevolgd, niet als diens opvolger aan.¹⁷

1.1 Het Tweede Stadhouderloze Tijdperk (1702-1747)

Na het overlijden van Willem III werd er voorlopig geen nieuwe stadhouder in Holland aangesteld. Ook werd er in Holland geen kapitein-generaal van het leger en admiraal-generaal van de vloot benoemd. Beide ambten werden vacant gelaten. Het besluit hiertoe was een reactie op het te groot monarchaal geachte optreden van Willem III.¹⁸ De Staten van Holland en West-Friesland legden in de vergadering van de Staten-Generaal op 25 maart 1702 bij monde van Heinsius een verklaring af dat hun gewest terugkeerde tot de situatie van vóór 1672, het Eerste Stadhouderloze Tijdperk. De benoeming van alle provinciale en stedelijke functionarissen die voorheen door de Gewestelijke Staten aan de stadhouder was gedelegeerd, werd nu weer door de Staten aan zich getrokken en vervolgens door hen aan de stedelijke vroedschapscolleges gelaten.¹⁹ Zo begon in 1702 het Tweede Stadhouderloze Tijdperk dat tot 1747 zou duren. De gewesten Zeeland, Utrecht, Gelderland, Drenthe en Overijssel kozen voor eenzelfde stadhouderloze regering naar het Hollandse voorbeeld.²⁰ Gelderland en Drenthe erkenden in 1722 Willem IV als hun stadhouder. In Friesland en Groningen was Johan Willem Friso erfstadhouder.²¹ 'De 'Ware Vrijheid' was hersteld, geen prinselijk toezicht zou meer de handelingen van het republikeinse burgerpatriciaat belemmeren.²² Bijna een halve eeuw zouden de regenten in de meeste en belangrijkste der ze-

¹⁶ Wagenaar, *Vaderlandsche historie XVII*, 95-96. Ook de Staten-Generaal erkenden de Pruisische koning. Op 30 december 1701 werd door Willem III en de Staten-Generaal met Frederik I een verdrag gesloten waarbij de laatste beloofde ruim 50.000 soldaten te leveren voor de oorlog tegen Frankrijk. In 1700 had de Pruisische koning al in een verdrag toegezegd om 8.000 man te geven. Zie Wagenaar, *Vaderlandsche historie XVII*, 96-97.

¹⁷ Tevens werd hem voorlopig 'hangende de deliberatiën' het lidmaatschap van de Raad van State onthouden. Japikse, *Geschiedenis II*, 9. Hendrik Casimir II (1657-1696) was de zoon van Willem Frederik van Nassau-Dietz en Albertine Agnes, een dochter van Frederik Hendrik.

¹⁸ Zie Japikse, *Willem III II*, 294; Troost, *Stadhouder-koning*, 245. In 1690 weigerde Amsterdam de nominatie voor de electie van schepenen naar Willem III in Engeland te sturen (de 'schepenenkwestie'). De houding van de stad hing nauw samen met de vrees voor verlies van zelfstandigheid en voor een te groot monarchaal gezag van Willem III. Zie voor deze kwestie Japikse, *Willem III II*, 294-298.

¹⁹ NA, 3.01.04.01, SH, inv. 136, RSH 1702, 78 (25 maart). Zie ook Wagenaar, *Vaderlandsche historie XII*, 136-138.

²⁰ Koning-Stadhouder Willem III was van 1696 tot zijn dood in 1702 stadhouder van Drenthe.

²¹ Schutte, 'Republiek', 269-270.

²² Rond 1650 ontwikkelde zich binnen de Hollandse regentenkringen de theorie van de 'Ware Vrijheid'. Hier-

ven provincies weer baas in eigen huis zijn', schrijft de historicus G.J. Schutte.²³ Op 25 maart 1702 werd door de Staten-Generaal in een resolutie vastgesteld dat de provincies elkaar beloofden de eenheid te zullen bewaren.²⁴ In Holland vond de overgang geruisloos plaats omdat wezenlijke tegenstellingen binnen het regentenpatriciaat afwezig waren. In Utrecht, Gelderland en Overijssel daarentegen had Oranje grote ingrepen in de samenstelling van de besturen gedaan en er dankzij zijn creaturen ongekende macht gekregen. Tegen de zittende regenten, de Nieuwe Plooiers, keerden zich de regenten van vóór 1672, de Oude Plooiers. In Zeeland brak een heftige strijd uit tussen cliënten van de gehate vertegenwoordiger van Willem III, Willem Adriaan van Nassau-Odijk, en diens tegenstanders.²⁵

De Politieke rol van het gewest Holland

Holland, het rijkste van de zeven gewesten, speelde, zoals steeds, in deze periode een leidende politieke rol. De Staten van Holland en West-Friesland trokken binnen het gewest de stadhouderlijke taken rechtens weer geheel aan zich. In plaats van de stadhouder werd nu de raadpensionaris de meest invloedrijke functionaris van Holland en via dit grote gewest ook in de Staten-Generaal. Het ambt werd in de periode 1689-1720 bekleed door de bekwame en ervaren Hollandse raadpensionaris Heinsius. Louis de Rouvroy, hertog van Saint-Simon, noemt in zijn memoires Heinsius 'maître en Hollande'.²⁶ De politieke leiding in de Spaanse Successieoorlog berustte dus voor een groot deel bij hem.²⁷ Hij had onder andere de moeilijke taak om tijdens de Spaanse Successieoorlog, toen ook de erfeniskwestie speelde, een goede relatie met de bondgenoten, in het bijzonder met de Pruisische koning Frederik I, te onderhouden.²⁸ Heinsius werkte nauw samen met invloedrijke leden van de Staten van Holland en West-Friesland en de Staten-Generaal. Samen met hen bereidde hij het beleid zorgvuldig voor. Hij steunde vooral op Willem Buys, pensionaris van Amsterdam, de Gouwenaar Bruno van der Dussen, pensionaris van Gouda, de thesaurier-generaal bij de Republiek Jacob Hop, de secretaris van de Raad van State Simon van Slingelandt en de griffier van de Staten-Generaal François Fagel.²⁹ De werkwijze van Heinsius was er een van overleg en het vinden van compromissen.

onder verstond men kortgezegd dat het hoogste gezag in het gewest werd uitgeoefend door de Staten, zonder medewerking van de monarchale component, de stadhouder. Zie ook Troost, *Stadhouder-koning*, 29.

²³ Schutte, 'Republiek', 270.

²⁴ BHIC, 178, Collectie Rijksarchief, inv. 40, RSG 1702, 173 (25 maart).

²⁵ Zie verder Schutte, 'Republiek', 269-273. Vgl. Wertheim, *Plooiërijen*. De vader van Willem Adriaan van Nassau-Odijk (circa 1632-1705), Lodewijk van Nassau-Beverweerd, (1602-1665), heer van Beverweerd en Odijk, was een bastaardzoon van prins Maurits (1567-1625) en Margaretha van Mechelen (circa 1580-1662) en dus een achterneef van Willem III. Willem Adriaan was gehuwd met Elisabeth van der Nisse. Zie ook hoofdstuk 14.

²⁶ Saint-Simon, *Mémoires* III, 345.

²⁷ Schutte, 'Republiek', 274.

²⁸ Zie hoofdstuk 6. Volgens de Staten-Generaal had de Staat het ongeluk vervallen te zijn in een zware oorlog. NA, 1.08.11, ND, inv. 921, ERSO 1702, 28 november. Met de vrede van Utrecht in 1713 gingen de Zuidelijke Nederlanden naar Oostenrijk.

²⁹ Schutte, 'Republiek', 274. Zie tevens Porta, *Conver*, 110-115.

1.2 Onderzoek naar de documenten van Willem III

Op 23 maart 1702 werd in Den Haag bekend dat Willem III was overleden. Eind maart werden in Kensington de papieren van Willem doorgenomen om te zien of er belangrijke stukken bij waren. De Pruisische gezant in Londen, Ezechiël von Spanheim, had aan de Staatse gezant te Londen, Marinus van Vrijbergen, te kennen gegeven dat hij hierbij aanwezig wilde zijn.³⁰ De Staatse gezant vond het maar het beste om niet op dit verzoek in te gaan. Ten eerste omdat hij van de Staten-Generaal daarvoor geen opdracht had gekregen. Ten tweede omdat Van Vrijbergen bang was dat, wanneer het verzoek van de Pruisische gezant werd afwezen, Pruisen zich voor het hoofd gestoten zou voelen, wat diplomatieke problemen kon opleveren. De Engelse buitengewone gezant in Den Haag, John Churchill, eerste graaf van Marlborough³¹, had Van Vrijbergen echter ‘onder de hand’ doen hopen dat hij Arnold Joost van Keppel, graaf van Albemarle, aan wie Willem III de sleutels had gegeven om voor zijn papieren zorg te dragen, zou accompagneren.³² Bij het examineren was Von Spanheim niet aanwezig.³³ Er was echter voor een middenweg gekozen. De Staatse gezant zou graaf van Albemarle naar Kensington vergezellen en in de vertrekken van de graaf blijven wachten. Indien men stukken vond die betrekking hadden op de Republiek dan kon men die aan Van Vrijbergen overhandigen. Zulke documenten werden niet gevonden, wel twee testamenten die al vóór 1695 waren opge maakt. In eerste instantie wilde men deze testamenten in het bijzijn van de extraordinaire ambassadeurs van Pruisen en van de Staten-Generaal openen ‘dohg op de nadere consideratie dat dit openen chagrin soude konnen geeven aen diegeenen die daerin bevoordeelt waeren en nu door de herroeping bij het laeste testament haer daarvan souden gefrusteert sien, heeft men tot nogh toe daermede gesupercedeert’ [van afgezien].³⁴ Er werd hierover gesproken. Volgens sommigen had de koning maar één testament gemaakt, namelijk na de dood van zijn vrouw Mary in 1695. Anderen beweerden dat Willem III daarna nog twee andere testamenten liet opstellen. Abel Tassin d’Alonne, secretaris van Willem III, zou hebben verteld dat Willem zijn testament naar het Loo had laten brengen en dat daarin door hem enige veranderingen werden aangebracht,

³⁰ Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, 18, Van Vrijbergen aan Anthonie Heinsius (21 maart 1702); 47, Saunière de l’Hermitage aan Anthonie Heinsius (17/28 maart 1702). De datering van de brief is 17 maart oude stijl (o.s.) en 28 maart nieuwe stijl (n.s.). Na 1700 bedraagt het verschil tussen beide stijlen 11 dagen. Van Vrijbergen (1657-1711) kwam uit Tholen. Hij was raadsheer in het leenhof van Brabant en sinds 1694 raad en rekenmeester van Willem III. Van 1701 tot 1711 was hij buitengewoon gezant in Engeland. Von Spanheim (1629-1710), was van 1701 tot zijn dood ambassadeur van Pruisen te Londen.

³¹ Later werd hij eerste hertog van Marlborough.

³² Het gaat hier om Arnold Joost van Keppel, heer van Acquoy en graaf van Albemarle. Deze was een gunsteling van Koning-Stadhouder Willem III. Hij zou niet vanwege zijn kwaliteiten, maar dankzij zijn charmante voorkomen in de gunst van Willem III zijn gekomen. Zie afbeelding 13. Tijdens het leven van de Koning-Stadhouder kreeg Keppel benoemingen in Engeland en titels in de Republiek. Hij werd heer van Acquoy en verwierf daardoor een zetel in de Ridderschap van Holland. Ook bewoonde hij een huis van Willem III aan de Singel in Den Haag.

³³ Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, 30, Van Vrijbergen aan Anthonie Heinsius (24 maart 1702); 47, Saunière de l’Hermitage aan Anthonie Heinsius (17/28 maart 1702).

³⁴ Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, 337, Van Vrijbergen aan Anthonie Heinsius (11 juli 1702).

‘enfin, chacun en raisonne selon sa fantaisie’, schreef graaf van Albemarle aan raadpensionaris Heinsius.³⁵ Ook was er nog een codicil gevonden ten gunste van de graaf. Hierin vermaakte Willem III aan Van Albemarle de heerlijkheid Bredevoort en een bedrag van 200.000 gulden.³⁶ De Staatse correspondent in Londen, René de Saunière, sieur de l’Hermitage, had gehoord dat er ‘un don du roy de 8 à 10 mille florins de rente en fond de terre que S.M. a donné au comte d’Albemale [Albemarle] avec un don aussi de 200 mille florins en argent’ was gevonden.³⁷

1.3 Frederik I maakt aanspraak op de erfenis

Frederik I, koning in Pruisen, had vóór het overlijden van Willem III reeds maatregelen genomen. Uit de brief die Von Spanheim overhandigde om bij het examineren van de papieren van de Koning-Stadhouder aanwezig te zijn bleek dat hij van Frederik I al meer dan een jaar daarvoor opdracht had gekregen om na het overlijden van Willem III aan de Engelse koningin een document te overhandigen. Hierin stond dat de Pruisische koning recht had op de gehele nalatenschap omdat die door Frederik Hendrik bij substitutie, bij afwezigheid van een mannelijke erfgenaam, aan zijn oudste dochter, Louise Henriette, zou zijn toegewezen.³⁸ Frederik eiste onroerende en roerende goederen, waaronder juwelen, zelfs die in Engeland gevonden zouden worden. Dit kwam in Londen wel enigszins vreemd over. De Staatse gezant Van Vrijbergen wist niet of koningin Anna of haar Raad hierop hadden geantwoord, maar volgens Saunière, sieur de l’Hermitage, had men dat niet gedaan.³⁹ Ook de Pruisische gezant Von Schmettau in Den Haag had voor het geval de Koning-Stadhouder kwam te overlijden een volmacht gekregen om uit naam van Frederik I de gehele erfenis in bezit te nemen.⁴⁰ Daardoor was deze in staat om al op 24 maart 1702 de aanspraken van Frederik I bij de Staten-Generaal schriftelijk bekend te maken. Tevens had de Pruisische koning maatregelen genomen om zich in het bezit te kunnen stellen van de voor hem belangrijke graafschappen Meurs en Lingen die beide

35 Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, 88-89, Albemarle aan Anthonie Heinsius (11 april 1702).

36 Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, 17, Van Vrijbergen aan Anthonie Heinsius (21 maart 1702); 30, Van Vrijbergen aan Anthonie Heinsius (24 maart 1702); 47 Saunière de l’ Hermitage aan Anthonie Heinsius (17/28 maart 1702); 89, Albemarle aan Anthonie Heinsius (11 april 1702) en noot 2. Zie ook hoofdstuk 2.

37 Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, 47, Saunière de l’Hermitage aan Anthonie Heinsius (17/28 maart 1702).

38 Zie voor het fidei-commis en de fidei-commissaire bepalingen hoofdstuk 3 en 4. Substitutie is vervanging.

39 Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, 17-18, Van Vrijbergen aan Anthonie Heinsius (21 maart 1702); 47, Saunière de l’Hermitage aan Anthonie Heinsius (17/28 maart 1702). Volgens Saunière de l’Hermitage zou het gaan om roerende en onroerende goederen die aan de prins van Oranje zouden toebehoren en die hij zelf verworven had. Koningin Anna van Engeland maakte aanspraak op een belangrijk deel van de juwelen en schilderijen die aan haar zuster Mary hadden toebehoord. Zij verkreeg deze, maar wel met enige moeite.

40 Van Rappard, ‘Aanspraken’, 131. Zie SGB, ARCo001, SB, inv. 239, volgnr. 164, Ingekomen stukken, 1700-1702, nr. 53, Volmacht, 20 oktober 1701 en nr. 54, Volmacht van Von Schmettau voor Pittenius, 28 maart 1702. Pruisisch gezant Von Schmettau deed zijn eerste bericht als minister plenipotentiaris uit de Republiek op 11 november 1701. Hij overleed op 5 februari 1711 te Den Haag. Zie Schutte, *Buitenlandse vertegenwoordigers*, 346, nr. 375. Zie hoofdstuk 8, figuur 4.

tot de erfenis van Willem III behoorden.⁴¹ Dit blijkt uit een brief van generaal von Heiden van 25 maart 1702 uit Wezel aan Frederik I.⁴² Hierin schreef deze dat na de mededeling van de dood van Willem volgens de 'für Jahren gegebenen Ordre' bezit was genomen van diens nalatenschap.⁴³ Blijkbaar had men er rekening mee gehouden dat Willem III binnen niet al te lange tijd kinderloos zou komen te overlijden. Het was algemeen bekend dat hij een zwakke gezondheid had. Philippe de Courcillon, markies de Dangeau, merkte op dat het zelfs een publiek geheim was dat de Koning-Stadhouder niet lang meer te leven had.⁴⁴ Hij was 'altoos zwakkelyk van lichaamsgesteldheid geweest; doorgaans aamborstig en zwaar kugchende: welk laatste ongemak hy, uit de kinderpokjes, gehouden hadt'.⁴⁵

In 1701, voor zijn vertrek uit de Republiek naar Engeland, was Willem III gedurende meer dan een maand ernstig ziek geweest. Hij had tegen Hans Willem Bentinck, eerste graaf van Portland, gezegd dat hij zich zo zwak voelde, dat hij dacht de volgende zomer niet meer te halen, maar dat 'dit niemant, voor zyn overlyden, ontdekken moest'.⁴⁶ Er werd geoordeeld dat de gezondheid en vooral het leven van de vorst zoveel invloed had op de 'tegenwoordigen staat' van Groot-Brittannië, van de Verenigde Gewesten en zelfs van geheel Europa, dat men het gevaar, dat een daarvan liep, zorgvuldig geheim diende te houden. Willem III was in die tijd druk bezig om de Grote Alliantie, die onder zijn leiding tijdens de Negenjarige Oorlog (1688-1697) tegen Frankrijk had gevochten, nieuw leven in te blazen.⁴⁷ Hij probeerde door het vormen

41 Zie voor de bezittingen van Willem III hoofdstuk 4.

42 Waarschijnlijk gaat het hier om Friedrich Wennemar rijksvrijheer von Heiden, heer van Bruch, Lichtenvoorde en Wildenberg. Hij was vanaf 1695 Pruisische generaal (infanterie) en commandant van Wezel. Von Heiden overleed in 1715.

43 Drechsler, Streit, 7.

44 Japikse, Willem III II, 419-420. Philippe de Courcillon (1638-1720) was een Frans hoveling, officier en memorialist onder Lodewijk XIV. Zijn dagboek werd later door Louis de Rouvroy, hertog van Saint-Simon, gebruikt als bron.

45 Wagenaar, *Nederlandsche historie* XVII, 108.

46 Zie voor Hans Willem Bentinck: Onnekink, *Hans Willem Bentinck*.

47 De Spaanse koning Karel II had in zijn testament Philips V van Bourbon en hertog van Anjou, kleinzoon van Lodewijk XIV, als zijn opvolger benoemd. Karel II stierf in 1700 kinderloos. Ondanks vroegere pogingen tot verdeling, ging de gehele Spaanse erfenis naar Philips V. Dit werd in de Republiek ervaren als een zeer grote bedreiging. Frankrijk had keer op keer bewezen een gevaar voor de veiligheid en de vrede te zijn. Bovendien waren ook belangrijke handelsbelangen in de Middellandse Zee en in Zuid-Amerika (het asiento) in het geding. De Franse bezetting van de Zuidelijke Nederlanden in het voorjaar van 1701 waarbij de Barrière, een door de Staten opgebouwd verdedigingssysteem langs de Franse grens, verloren ging, maakte oorlog haast onvermijdelijk. Op 7 september 1701 werd in Den Haag het Groot Verbond gesloten. Hiermee herstelde Willem III de grote anti-Franse coalitie van de Negenjarige Oorlog (1688-1697). In mei 1702 sloot de Republiek zich aan bij de geallieerde oorlogvoering. Raadpensionaris Heinsius en griffier Fagel zetten het buitenlandse beleid van Willem III voort. Ook zij oordeelden een nauw samengaan van de zeemogendheden noodzakelijk voor de veiligheid van het land en voor de handhaving van het Europese evenwicht tegenover het streven van Lodewijk XIV naar overwicht. De Grote Alliantie bestond uit Engeland, Oostenrijk, de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën, Brandenburg en later ook Portugal en Savoye, die de dominantie van de Franse Bourbons vreesden. Zie ook Schutte 'Republiek', 273-276. Op 15 mei 1702 verklaarden de Republiek, Engeland en de Keizer de oorlog aan Frankrijk en aan Spanje, de Spaanse successieoorlog (1701/2-1713/14). De oorlogsverklaring van de Republiek werd op 8 mei door de Staten-Generaal verantwoord in de vorm van een Manifest, houdende de redenen waerom de Hoogh Mogende Heeren Staten

Afb. 4 Koning-Stadhouder Willem III, prins van Oranje, School van Willem Wissing, circa 1690.

van bondgenootschappen het machtsevenwicht in Europa te bewaren. Willem richtte zich vooral tegen de expansiedrift van Lodewijk XIV. Op 7 september 1701 werd in Den Haag het Groot Verbond gesloten waarmee de anti-Franse Alliantie dan ook werd hersteld.⁴⁸ Een van de belangrijkste bondgenoten was Pruisen. Het was zaak te voorkomen dat Frederik I uit de Grote Alliantie zou treden. Dit was in het belang van

Generael der Vereenighde Nederlanden genootsaeckt zijn tegens de koningen van Vranckrijk ende Spaigne den oorlogh te declareren. De publicatie van dit manifest volgde op 15 mei 1702. Zie Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, 204, noot 2; Stork-Penning, *Het Grote Werk*. Zie voor de tekst van het manifest Knuttel, 14761.

48 Van Rappard, 'Aanspraken', 129. De Negenjarige Oorlog (1688-1697) werd beëindigd met de Vrede van Rijswijk op 20 september 1697, het in het stadhouderlijk paleis Huis te Nieuwburg in Rijswijk gesloten vredesverdrag tussen de Liga van Augsburg, bestaande uit Duitse Heilige Roomse Rijk, Engeland, Denemarken, Zweden, het hertogdom Savoye, Spanje en de Republiek enerzijds en Frankrijk anderzijds.

alle bondgenoten.⁴⁹ De Franse koning was zeer geïnteresseerd in de gezondheidstoestand van de Koning-Stadhouder. Toen Willem III in november 1701 de ‘Staat van Oorlog’ (de oorlogsbegroting) in de vergadering van de Staten-Generaal overbracht, had de secretaris van de Franse ambassadeur, Barré, zich onder de menigte gevoegd om te zien hoe de gezondheid van de Koning-Stadhouder was.⁵⁰ Nadat Willem III in Engeland was teruggekeerd schenen zijn krachten weer toe te nemen. Hij vermaakte zich in de winter met onder andere de jacht te Hampton Court Park, totdat hij op 4 maart 1702 van zijn paard Sorrel viel en op 19 maart 1702 in Kensington Palace bij Londen aan de gevolgen van deze val overleed.⁵¹ Een nieuwe oorlog met Frankrijk, de Spaanse Successieoorlog (1702-1713), stond op het punt te beginnen. Er werd gevreesd dat door het overlijden van Willem III de spil van deze alliantie zou zijn weggevallen, maar volgens Louis de Rouvroy, hertog van Saint-Simon, leidde dit niet tot grote problemen.⁵² ‘La grande alliance fut très sensiblement touchée de cette perte; mais elle se trouva si bien cimentée, que l’esprit de Guillaume continua de l’animer et Heinsius, sa créature la plus confidente, élevé par lui au poste de pensionnaire de Hollande, la perpétua, et l’inspira à tous les chefs de cette république, à leurs alliés et à leurs généraux, tellement qu’il ne parut pas que Guillaume ne fût plus’.⁵³

De Pruisische koning kwam al snel na het overlijden van zijn neef in actie. Op 24 maart 1702 stuurde Von Schmettau een brief naar de Staten-Generaal, waarin hij de aanspraken van Frederik I op de erfenis van Willem III bekendmaakte en hij stelde dat de executeurs hem in het bezit moesten stellen van alle goederen uit deze nalatenschap. Ook de Staten van Holland kregen een soortgelijke memorie.⁵⁴ Hierin deed de gezant zelfs het verzoek alle goederen van Willem in beslag te nemen, Frederik I met de eventuele openstaande lenen te bekleden en de Nassause Domeinraad op te dragen niemand anders dan de Pruisische gezant inlichtingen te verstrekken.⁵⁵ Toen Von Schmettau merkte dat men het in Den Haag hiermee absoluut niet eens was bond hij in. Fre-

49 Zoals we later zullen zien gebruikte Frederik I zijn bondgenootschap om druk op de Staten-Generaal uit te oefenen dat zij hem in het bezit zouden stellen van een deel van de erfenis van Willem III. Zie hoofdstuk 2 en 6.

50 Wagenaar, *Nederlandsche historie* XVII, 103-105. In 1701-1702 was Barré secretaris. Op 31 maart 1702 werd hij Frans resident in Den Haag en vertrok in juli 1702. Zie Veenendaal, *Briefwisseling Heinsius I*, 40.

51 Wagenaar, *Nederlandsche historie* XVII, 105-108. Willems paard zou over een molshoop zijn gestruikeld. Kensington Palace is het voormalige Nottingham House dat in 1661 werd gebouwd voor de graaf van Nottingham. Het werd in 1689 door Koning-Stadhouder Willem III als paleis in gebruik genomen. Hij gaf de architect Christopher Wren opdracht het landhuis te vergroten en te veranderen.

52 Louis de Rouvroy, hertog de Saint-Simon (1675-1755), was een Frans hoveling en auteur van een omvangrijke geschiedenis van het Franse hof, genaamd de *Mémoires*. Hierin geeft hij een beschrijving van gebeurtenissen en personages tijdens de laatste regeringsjaren van Lodewijk XIV en de acht jaar durende *Régence* (1 september 1715-15 februari 1723) toen Frankrijk in naam van de minderjarige koning Lodewijk XV werd bestuurd door een regent, Philips van Orléans, de neef van zijn overleden grootvader Lodewijk XIV.

53 Saint-Simon, *Mémoires* III, 300. Zie ook Bordonove, *Louis XIV*, 332.

54 Tevens bracht de raadpensionaris de memorie in die de gezant aan de Staten-Generaal had geschreven en overhandigd. NA, 3.01.04.01, SH, inv. 136, RSH 1702, 84 (28 maart). De heren van de ridderschap en de stemhebbende steden Dordrecht, Haarlem, Delft, Leiden, Amsterdam, Gouda, Rotterdam, Alkmaar, Hoorn en Enkhuizen zouden de brieven nader onderzoeken en voor de vergadering van advies voorzien.

55 Van Rappard, ‘Aanspraken’, 131. Deze Raad, bestaande uit deskundigen op rechtskundig en financieel terrein, beheerde de goederen en financiën van de Oranjes.

Afb. 5 Een oud huis in Hooge Zwaluwe met twee zwaluwen, door Cornelis Saftleven, 1665.

derik I zou volgens de gezant gaarne bereid zijn tot een minnelijke schikking. Daarna maakte hij alleen aanspraak op de goederen die van Frederik Hendrik afkomstig waren. Er volgde al snel een reactie van Henriette Amalia van Nassau-Dietz op de memorie van Von Schmettau. Via haar raad en speciale gemachtigde, de advocaat Cornelis de la Porte, liet de prinses-douairière, als moeder en voogdes van Johan Willem Friso, weten dat haar zoon ‘ontwijffelijk in de nalatenschap van hoogst gede sijne majt [gedagte sijne majesteit] voor allen anderen bevonden zal werden geinteresseert’ te zijn. Namens Henriette Amalia verzocht De la Porte aan de Staten-Generaal, vanwege het grote belang voor Johan Willem Friso, de nalatenschap intact te laten totdat bekend zou zijn aan wie Willem III zijn bezittingen had nagelaten.⁵⁶

De Pruisische koning was er, ondanks zijn grote verwachtingen, niet zeker van dat zijn neef hem in zijn testament zou bevoordelen. Dit blijkt uit een gesprek dat Von Spanheim had met Van Vrijbergen.⁵⁷ Volgens de Staatse gezant sprak Von Spanheim met veel ‘fierteyt’ over het recht dat de Pruisische koning pretendeerde te hebben op de nalatenschap van Willem III. Tevens had hij het over het chagrijn dat de koning zou hebben indien Willem hem door een testamentaire beschikking tegen zijn verwachting in van dat recht zou uitsluiten. Van Vrijbergen zei tegen Von Spanheim dat het normaal was dat iedereen ‘soght te jouisseeren van sijn reght, maer dat het in die natuer van saecken altijd de groote questie was wat dat reght is’.⁵⁸

⁵⁶ NA, 1.08.11, ND, inv. 919, ERS8 1702, De la Porte aan SG (29 maart). Ook werd een remonstrantie geschreven aan de Staten van Holland en West-Friesland. Deze werd tijdens de vergadering van 29 maart 1702 gelezen en ter behandeling aan de ridderschap en de stemhebbende steden overhandigd. NA, 3.01.04.01, SH, inv. 136, RSH 1702, 86 (29 maart).

⁵⁷ Zie hoofdstuk 5.

⁵⁸ Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, 73, Van Vrijbergen aan Anthonie Heinsius (4 april 1702).

1.4 Bezoek van Pittenius aan de Zwaluwen, Klundert, Willemstad en Breda

Van Pruisische zijde liet men het hier niet bij. In opdracht van Von Schmettau bezocht Floris Pieter Pittenius, als diens subgedelegeerde, de besturen van een aantal Oranje heerlijkheden, waaronder Hooge en Lage Zwaluwe, Klundert en Willemstad.⁵⁹ Von Schmettau had Pittenius een volmacht gegeven om namens hem op te treden in die plaatsen waar de goederen lagen die na het overlijden van Willem III aan Frederik I zouden zijn gekomen. Hij diende deze te aanvaarden en daartoe de benodigde akten te ontvangen. Op 12 april 1702 vervoegde Pittenius zich bij het dorpsbestuur van Hooge en Lage Zwaluwe en op 13 april bracht hij een bezoek aan de stadsbesturen van Klundert (Niervaart) en Willemstad. Hij stelde zichzelf voor als gesubdelegeerde en gevolmachtigde van Wolfgang baron Von Schmettau, geheimraad van de koning in Pruisen en plenipotentiaris van genoemde koning bij de Staten-Generaal der Verenigde Nederlanden. Pittenius toonde bij zijn bezoeken zijn originele volmacht die in opdracht van Von Schmettau was opgemaakt.⁶⁰ Hij overhandigde voorts aan de colleges een brief. Hierin stond men eerst stil bij het droevig overlijden van Willem III. Aan het dorpsbestuur werd verzocht de Pruisische koning als enige en 'privatieve successeur erfgenaam en possesseur te erkennen, zijn onbetwistbaar goed recht en bezit' te helpen handhaven en alle 'turbatie, indracht of oppositie' die door iemand hiertegen zou worden ondernomen met alle kracht tegen te gaan. Frederik I had Von Schmettau gemachtigd om de nalatenschap van zijn neef te aanvaarden.⁶¹ Verder werd nog verteld dat, tot nader order van Frederik I als heer van Hooge en Lage Zwaluwe, Klundert en Willemstad, alles in deze drie plaatsen in de huidige staat zou blijven. Pittenius verzocht de besturen hem zo spoedig mogelijk een resolutie hierover met hun instemming te doen toekomen zodat hij deze met de meeste spoed aan zijn heer kon overbrengen. Op hun beurt spraken de besturen hun diepste smart en verdriet uit over het overlijden van Willem III. Zij condoleerden Frederik I met het verlies van zijn neef en deelden de koning mee dat wanneer hij gerechtigd zou worden om Zwaluwe, Klundert en Willemstad in bezit te nemen, zij hem als hun heer zouden erkennen. Alleen in het antwoord van het bestuur van Willemstad wordt vermeld wie Frederik I competent diende te verklaren, namelijk de Staten-Generaal der Verenigde Neder-

⁵⁹ Floris Pieter Pittenius was advocaat bij het Hof van Holland in Den Haag. In 1711 volgde hij Isacq Snevens op als landsadvocaat. Zie NA, 3.01.04.01, SH, inv. 5543, RSG 1711, 1426 (5 december 1711). Vanaf 1714 was hij fiscaal bij de Raad van State. Tevens was hij geheimraad van de koning in Pruisen en gevolmachtigde van genoemde koning bij de Staten-Generaal. In 1686 publiceerde de in Brugge geboren en in Den Haag werkzame componist Carlous Hacquart (1640-1701/2) een bundel met twaalf suites voor viola da gamba en continuo, opus 3, Chelys. Hij droeg deze suites op aan zijn leerlingen Floris Pieter Pittenius en Gerard Kuijsten, beiden advocaat te Den Haag. Voor zijn dagelijks levensonderhoud gaf de componist les aan burgemeesters, advocaten en andere notabelen die in hun vrije tijd muziek maakten. Pittenius overleed in 1715.

⁶⁰ RAT, 2500, DZ, inv. 6, RB 1672-1711, 80v, (12 april 1702); RAWB, 450, SK, inv. 1, RB 1638-1718, 216v, (13 april 1702); RAWB, 550, SW, inv. 2, Resolutie- en politieboek 1654-1713, 200, (13 april 1702). De volmacht die op 28 maart 1702 werd bekrachtigd en door Von Schmettau getekend bevindt zich in het SGB, ARCo001, SB, inv. 239, volgnr. 164, Ingekomen stukken, 1700-1702, nr. 53.

⁶¹ NA, 1.08.11, ND, inv. 919, ERSG 1702, Von Schmettau aan SG (24 maart).

Afb. 6 Foto van de voorgevel van het stadhuis in Klundert, anoniem, 1903.

landen.⁶² Het zou tot 28 juli 1711 duren voordat Frederik I heer van Hooge en Lage Zwaluwe werd. Dit gebeurde nadat de Staten-Generaal als executeurs-testamentair de Pruisische koning provisioneel het beheer over Hooge en Lage Zwaluwe hadden gegeven. De vestingsteden Klundert en Willemstad bleven voorlopig onder het beheer van de Nassause Domeinraad.⁶³

Al eerder, op 10 april 1702, had Pittenius een bezoek aan Breda gebracht.⁶⁴ Bij die gelegenheid overhandigde hij aan de magistraat een memorie waarin stond dat Frederik I ook recht had op de baronie van Breda.⁶⁵ De magistraat van Breda had de Staten-Generaal hiervan in kennis gesteld.⁶⁶ Anthonij Pessers, stadhouder van het drost- en

⁶² RAT, 2500, DZ, inv. 6, RB 1672-1711, 80v-82v, (12 april 1702); RAWB, 550, SW, inv. 2, Resolutie- en politiebok, 1654-1713, 200r-201v, (13 april 1702); RAWB, 450, SK, inv. 1, RB 1638-1718, 217v-218r, (13 april 1702).

⁶³ De Domeinraad deed dit in opdracht van de Staten-Generaal.

⁶⁴ Op 8 april 1702 had Von Schmettau al een brief gestuurd over het recht van Frederik I op de goederen van Frederik Hendrik. Zie SGB, ARCo001, SB, inv. 239, volgnr. 164, Ingekomen stukken, 1700-1702, nr. 54.

⁶⁵ SGB, ARCo001, SB, inv. 239, volgnr. 164, Ingekomen stukken, 1700-1702, nr. 55, Pittenius aan stadhouder, president burgemeester en schepenen van Breda (10 april 1702). Zie voor deze brief ook NA, 1.08.11, ND, inv. 919, ERSG 1702. In NA, 1.10.29, CF, inv. 837, nr. 2, *Nalatenschap van Willem III* (19 april 1702) wordt vermeld dat Frederik I de Baronie van Breda pretendeerde.

⁶⁶ SGB, ARCo001, SB, inv. 239, volgnr. 164, Ingekomen stukken, 1700-1702, nr. 62-63, magistraat van Breda aan SG (14 april 1702). Zie voor deze brief ook NA, 1.08.11, ND, inv. 919, ERSG 1702. Op 4 april 1702 schreef de magistraat van Breda aan de Staten-Generaal dat de dag daarvoor een man uit Keulen, die zich uitgaf voor rijksnotaris,

schoutambt van de stad en baronie van Breda, had daarna met de magistraat gesproken over een missieve die hij had ontvangen van Henriette Amalia.⁶⁷ De prinses schreef dat haar zoon Johan Willem Friso ongetwijfeld als eerste recht had op de nalatenschap van Willem III.⁶⁸ Men had echter gemeend niet op de zaken vooruit te moeten lopen en eerst af te wachten hoe Willem over zijn nalatenschap had beschikt. Verder schreef Henriette Amalia dat zij vernomen had dat ministers van Frederik I niet alleen getracht hadden bezit te nemen van verscheidene goederen behorende tot de nalatenschap, maar dat Von Schmettau zelfs de assistentie van de Staten-Generaal hiervoor had gevraagd. Zij had vanwege het grote belang van haar zoon in de nalatenschap van Willem een brief naar de Staten-Generaal gestuurd, die een kopie daarvan overhandigden aan hun gedeputeerden. Deze gedeputeerden hadden ook al de brief van Von Schmettau in behandeling genomen. Na onderzoek zouden zij van hun bevindingen een rapport opmaken.⁶⁹ De prinses sprak haar volste vertrouwen en verwachting uit dat de stad en de baronie van Breda, door Willem III nagelaten, maatregelen zouden nemen om alles in de oude staat te laten, totdat bekend zou zijn hoe Willem over zijn nalatenschap had beschikt.⁷⁰ Ook Breda bleef voorlopig onder het beheer van de Nassause Domeinraad.

hem een akte wilde overhandigen van Willem Hyacinth, vorst van Nassau-Siegen, over diens recht van successie betreffende de stad Breda en de Baronie. Dit in verband met het overlijden van Willem III. De magistraat had de akte geweigerd, omdat hij de man ongekwalficeerd vond. Zie SGB, ARCo001, SB, inv. 239, volgnr. 164, Ingekomen stukken, 1700-1702, nr. 56-57, magistraat aan SG (4 april 1702). Willem Hyacinth, de laatste vorst van Nassau-Siegen (1666-1743), stamde uit het Huis Nassau-Siegen en wel van de katholieke tak. Hij was een zoon van Johan Frans Desideratus, die werd verheven tot vorst van Nassau-Siegen, en zijn tweede vrouw Maria Eleonora van Baden. Deze was een zoon van Jan VIII, de stamvader van de katholieke tak van Nassau-Siegen. Jan VIII was een zoon van Jan VII, de middelste, graaf van Siegen en Freudenberg, van wie zowel de katholieke als de calvinistische tak Nassau-Siegen afstamde, en Magdalena van Waldeck. Jan VII was een zoon van Jan VI, de Oude, graaf van Nassau, Katzenellenbogen, Dietz, Dillenburg, Siegen en Hadamar, en broer van Willem I. Willem Hyacinth beriep zich op het testament van prins Philips Willem. Hierin stond dat bij het ontbreken van mannelijke nakomelingen van zijn vader Willem van Oranje, de bezittingen van het Huis zouden toevallen aan de mannelijke nakomelingen van de oudste zoon van Jan van Nassau. Willem Hyacinth stamde van deze af en achtte zich dus de wettige erfgenaam. Zijn claim werd afgewezen. In 1743, met het overlijden van Willem Hyacinth, stierf de katholieke tak Nassau-Siegen uit.

⁶⁷ NA, 1.08.11, ND, inv. 919, ERSG 1702, 19 april. De brief van Henriette Amalia was van 4 april 1702.

⁶⁸ SGB, ARCo001, SB, inv. 239, volgnr. 164, Ingekomen stukken, 1700-1702, nr. 58-59, Henriette Amalia aan Anthonij Pessers (4 april 1702). Dit schreef zij ook op 29 maart 1702 aan de Staten-Generaal. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 919, ERSG 1702, De la Porte aan SG (29 maart). In haar brief van 4 april 1702 schreef zij aan Johan van Arnhem van Rosendaal, één van de Gelderse vertrouwelingen van Willem III, dat ze verwachtte dat haar zoon in het testament als universeel erfgenaam was aangewezen. Zie Bruggeman, *Nassau*, 202.

⁶⁹ NA, 1.08.11, ND, inv. 919, ERSG 1702, Von Schmettau aan SG (24 maart).

⁷⁰ SGB, ARCo001, SB, inv. 239, volgnr. 164, Ingekomen stukken, 1700-1702, nr. 58-59, Henriette Amalia aan Anthonij Pessers (4 april 1702); nr. 64, magistraat van Breda aan Henriette Amalia (15 april 1702).

1.5 Frederik I confisqueert de graafschappen Lingen en Meurs

Henriette Amalia vreesde de hebzucht van haar neef Frederik, en terecht.⁷¹ Frederik I wachtte de opening van het testament van Willem III niet af.⁷² Meteen na het overlijden van zijn neef confisqueerde de Pruisische koning een aantal bezittingen uit de nalatenschap van zijn neef in het Duitse Rijk, waaronder de graafschappen Meurs en Lingen.⁷³ Hij had zijn functionarissen in Kleef instructies gegeven om onder andere deze twee graafschappen in bezit te nemen.⁷⁴ Het optreden van Frederik I werd door Henriette Amalia ervaren als gewelddadig. Heinsius was dezelfde mening toegedaan. Hij schreef in een van zijn brieven dat de Pruisische koning met veel ruwheid bezit had genomen van een van de graafschappen.⁷⁵ Het was opvallend met hoeveel haast Frederik I trachtte een deel van de erfenis van zijn neef in handen te krijgen en met name de genoemde twee graafschappen. ‘Friedrich I. hatte, in der Erwägung, dass Wilhelm III, plötzlich sterben könnte, schon zu rechter Zeit seine Vorkehrungen getroffen, um sich sofort in den Besitz einiger der für ihn wichtigsten hinterlassenen Güter setzen zu können; es waren dies vor allen Dingen die beiden Grafschaften Mörs und Lingen. Er hatte die Vertreter seiner Regierung in Cleve dahin instruiert, sogleich nach Bekanntwerden des Todes des Königs von England diese beiden Reichsgrafschaften und einige andere, ebenfalls zur oranischen Erbschaft gehörende Güter in den vereinigten Provinzen ‘in possession’ zu nehmen.’ Aldus legitimeerde Frederik I in een pamflet uit 1703 met als titel *Ondersoeck ende Beweringe van de Rechten van sijn Koninglijcke Majesteijt van Pruijssen, op de Graefschappen van Moers, ende Lingen, soo ten opsichte van het Dominium ofte den Eijgendom, als van de Possessie ofte het Besit, zijn handelingen ten aanzien van onder andere Meurs en Lingen*. Ook onderschreef hij nog eens zijn recht op de nalatenschap.⁷⁶

Voor Pruisen was het bezit van deze graafschappen, ook in het kader van de uitbreiding van de Pruisische heerschappij aan de Hollandse grens en vooral in Noordwest Duitsland, van groot belang. Bovendien waren het vruchtbare gebieden.⁷⁷ Na de inbeslagna-

71 In haar brief van 4 april 1702 aan Johan van Arnhem van Rosendael schreef Henriette Amalia dat zij de hebzucht van Frederik I vreesde. Zij verzocht Van Arnhem van Rosendael attent te zijn op eventuele pogingen van de Pruisische koning om goederen in Gelderland in bezit te nemen. Zie Bruggeman, *Nassau*, 202.

72 Frederik I zal zeker op de hoogte zijn geweest van de inhoud van het testament van zijn neef. Al in 1697 had men kunnen lezen dat het testament van Willem III was gedisponeerd en dat Johan Willem Friso was aangewezen als de enige en universele erfgenaam. Zie hoofdstuk 5.

73 Zie SGB, ARCo001, SB, inv. 239, volgnr. 164, Ingekomen stukken 1700-1702, nr. 68, Bernhard Stuerman aan SB (8 mei 1702). Tevens deed Frederik I een poging om Grave in bezit te nemen. Hier werd aan het stadhuis het Pruisische wapen bevestigd. De commandant echter gaf opdracht dit weg te nemen. Zie Rive, *Schets*, 8 en noot 2. Bij de Vrede van Utrecht kreeg Pruisen Opper-Gelre toegewezen. Zie Japikse, *Geschiedenis I*, 221-222.

74 Drechsler, *Streit*, 7. In 1647 had het Huis Oranje met Spanje een akkoord gesloten dat van kracht zou worden wanneer het vredesverdrag (1648) zou worden getekend, waardoor Meurs en Lingen definitief in het bezit van de Oranjes kwamen. De Spaanse koning Philips IV had beloofd om zijn invloed bij keizer Ferdinand III aan te wenden om het graafschap Meurs tot een hertogdom te verheffen, waarbij het dan tevens zou worden vergroot. Op 6 mei 1705 werd Meurs een vorstendom.

75 Japikse (ed.), *Correspondentie Willem III II*, 406, Anthonie Heinsius aan Hans Willem Bentinck (7 april 1702).

76 KB, Knuttel, 14934.

77 Drechsler, *Streit*, 8-9.

me van Meurs en Lingen wendde Frederik I zich tot het Rijkskamergerecht te Wetzlar om zijn gelijk te halen. In een vonnis van deze rechtbank werden de handelingen van Frederik I bekrachtigd. Deze rechtbank erkende zijn ‘onbestrijdbare recht’.⁷⁸ Deze beide voor Pruisen strategisch gelegen gebieden gingen voorgoed voor de Oranjes verloren.⁷⁹

Rechten op Meurs als hertog van Kleef

Volgens Frederik I had hij recht op Meurs omdat hij hertog van Kleef was. Hij beriep zich op het feit dat dit graafschap als een leen van het hertogdom Kleef, een ‘antiquum feudum Cliviense’, na de dood van zijn laatste eigenaar Walburga, gravin van Nieuwenaar en Meurs, aan de ‘Dominus directus’, de hertog van Kleef van rechtswege was teruggevallen.⁸⁰ Walburga, de laatste telg uit het geslacht Van Nieuwenaar, benoemde in 1594 haar ‘neef’ Maurits van Nassau als haar erfgenaam en opvolger.⁸¹ Zij gaf hem, in het geheim, het graafschap en de stad Meurs en de heerlijkheid Krakau als geschenk.⁸² Meurs was in die tijd nog door de troepen van Philips II bezet. Nadat de soldaten in 1597 waren verdreven, kon Maurits Meurs in bezit nemen.⁸³ Uit dankbaarheid herhaalde de gravin in 1598 niet alleen de schenking, maar breidde deze ook uit.⁸⁴ Tot haar dood zou Walburga het graafschap zelf blijven administreren. Op 25 mei 1600 overleed zij.⁸⁵ Op die dag nam de hertog van Kleef, Johan Willem van Kleef, het vervallen leen in bezit, maar ook Maurits liet zijn rechten gelden. Het kwam tussen beiden tot een strijd. In 1601 veroverde Maurits het graafschap voor de tweede maal en kon hij het werkelijk in bezit nemen. Toen de toestand rustig was geworden bleven de prinsen van Oranje in het bezit van Meurs. Wel zouden zij de leenband tussen hen

⁷⁸ Van Rappard, ‘Aanspraken’, 136.

⁷⁹ In 1732 werd door de definitieve regeling van de verdeling van de erfenis van Willem III het bezit van Lingen en Meurs door Pruisen bevestigd en erkend. In dat jaar vestigde Pruisen er een regeringszetel.

⁸⁰ Drechsler, *Streit*, 7. Op 25 maart 1702 bericht generaal von Heiden uit Wezel aan Frederik I dat na het bericht van de dood van de Engelse koning ‘nach der “für Jahren gegebenen Ordre” possession von Gr. Majestät Verlassenschaft genommen sei’.

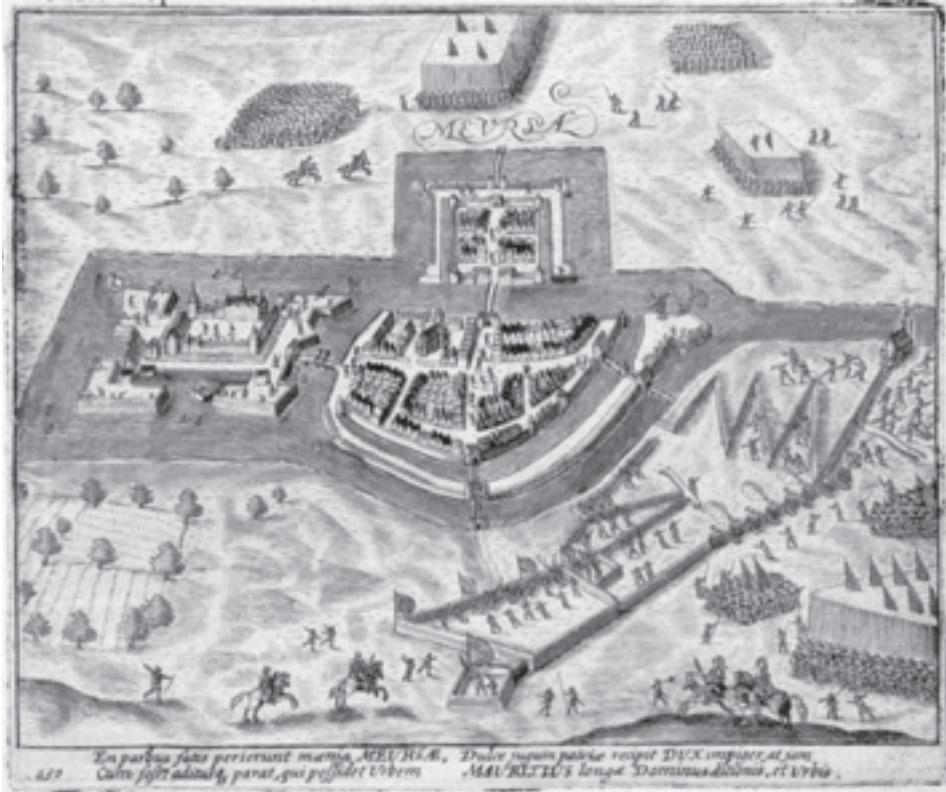
⁸¹ Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 611; NA, 1.08.11, ND, inv. 16523, Akte van donatie van de het graafschap en de stad Meurs en de heerlijkheid Krakau. Zie ook Drechsler, *Streit*, 10, noot 11. Op 25 oktober 1594 kreeg Maurits de goederen. Hij werd door Walburga neef genoemd, maar hij was in werkelijkheid een neef van haar schoonzus, de echtgenote van haar broer Herman, graaf van Nieuwenaar en Meurs. Zie Ottsen, *Geschiede Moers*, 109. Walburga’s broer Herman was getrouwd met Magdalena van Nassau-Dillenburg, een halfzus van Willem van Oranje. Zie Keussen, *Geschiede Crefeld*, 168. Neef betekende in het algemeen verwant, ook een heel verre. Walburga was eerder getrouwd geweest met Philips van Montmorency, graaf van Horn. Deze graaf van Horn werd samen met Lamoraël, prins van Gavere, graaf van Egmond, op 4 juni 1568 in Brussel onthoofd. Een jaar later trouwde zij met een familielid, Adolf, graaf van Nieuwenaar en Meurs, uit een zijlinie van de graven van Nieuwenaar. Zie Keussen, *Geschiede Crefeld*, 75.

⁸² De geldigheid van het testament van gravin Walburga werd door de hertog van Kleef betwist. Diens raden legden in allerijl een garnizoen in Meurs aan. Zie Scherft, *Sterfhuis*, 237. Op 26 november 1594 herhaalde Walburga haar schenking. Zie Keussen, *Geschiede Crefeld*, 324-325.

⁸³ Meurs was vanaf 1586 door Philips II bezet. Volgens Frederik I had prins Maurits zich het graafschap op onrechtmatige wijze toegeëigend. Hij had het graafschap *armata manu*, gewapenderhand, bezet.

⁸⁴ Op 3 februari 1598 schonk Walburga aan Maurits ook Krefeld en de heerlijkheid Friemenseheim. Zie Keussen, *Geschiede Crefeld*, 325.

⁸⁵ Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 611. Volgens Keussen stierf Walburga op 20 mei 1600. Zie Keussen, *Geschiede Crefeld*, 327. Meurs werd in 1600 door Maurits als leen geërfd.

Afb. 7 De belegering van Meurs door prins Maurits in 1597, een kopergravure, anoniem, ongedateerd.

en de keurvorst van Brandenburg in diens hoedanigheid van hertog van Kleef hebben erkend. Volgens een verdrag dat in 1606 was gesloten, had na de dood van Maurits in 1625 het graafschap aan George Willem, keurvorst van Brandenburg, als hertog van Kleef, moeten worden teruggegeven.⁸⁶ In de zeventiende eeuw waren de keurvorsten van Brandenburg hertog van Kleef geworden.⁸⁷

In 1609 stierf de laatste hertog van Kleef, de geesteszieke Johan Willem van Kleef, zonder mannelijke nakomelingen.⁸⁸ De mannen die de meeste kans maakten om zijn opvolger te worden waren toen Johan Sigismund, keurvorst van Brandenburg, en Philips Lodewijk, paltsgraaf van Neuburg.⁸⁹ Vanwege het grote strategische belang van

⁸⁶ Vanwege de Gulikse erfeniskwestie was dit traktaat nooit uitgevoerd.

⁸⁷ In 1614 werd Johan Sigismund hertog van Kleef. Zijn zoon George Willem volgde hem in 1619 op.

⁸⁸ Johan Willem (1562-1609) was van 1592 tot zijn dood in 1609 hertog van Kleef. Hij stierf kinderloos. Er ontstond een conflict over de opvolging van Johan Willem: de Gulik-Kleefse Successieoorlog (Jülich-Klevischer Erbfolgestreit, 1610-1614).

⁸⁹ Johan Sigismund, keurvorst van Brandenburg, was getrouwd met Anna van Pruisen (1576-1625). Zij was de oudste dochter van Maria Eleonora van Kleef (1550-1608), de oudste zuster van Johan Willem van Kleef. Philips Lodewijk, paltsgraaf van Neuburg was getrouwd met Anna van Kleef (1552-1632), ook een zuster van Johan Willem.

het gebied voor de Republiek besloten de Staten-Generaal na de dood van de hertog de ontwikkelingen in Gulik en Kleef nauwlettend in de gaten te houden. Deze landen vormden voor vijandelijke legers een doorgangsgebied en invalsroute om via de Gelderse Poort en de Beneden-Rijn, naar het hart van de Republiek door te stoten.⁹⁰ Voor zowel de Republiek als Spanje was het van groot belang wie de opvolger van de overleden hertog zou worden omdat zij formeel alleen met diens toestemming legers door dit gebied konden laten marcheren. Beide landen wilden daarom dit gebied beheersen. Tijdens de erfopvolgingsstrijd bezetten zij een aantal steden en legden daar garnizoenen.⁹¹

Op 10 juni 1609 sloten de keurvorst van Brandenburg en de paltsgraaf van Neuburg in Dortmund een verdrag waarin geregeld werd dat zij de gebieden van Kleef gezamenlijk zouden besturen (condominium) waardoor de Republiek in onmiddellijke aanraking kwam met de keurvorsten van Brandenburg.⁹² Deze overeenkomst was echter van korte duur want mede dankzij een steeds op de achtergrond broeiende geloofstegenstelling tussen de twee vorsten woedde er in de periode 1610-1614 strijd tussen hen.⁹³ Bij het verdrag van Xanten op 12 november 1614 werd een compromis bereikt. Dit was een voorlopige oplossing.⁹⁴ Door loting kreeg de keurvorst van Brandenburg Kleef, Mark, Ravensberg, Ravenstein en enige goederen in Brabant en Vlaanderen, de voor de Republiek meest strategisch gelegen gebieden, en de paltsgraaf van Neuburg, Wolfgang Willem, ontving Gulik en Berg c.a. Zij zouden deze gebieden uit beider naam besturen. De bezette steden moesten door Spanje en de Republiek meteen ontruimd worden en nieuw opgetrokken fortificaties dienden ontmanteld te worden. De Spanjaarden weigerden echter hun troepen terug te trekken en de Republiek volgde hun voorbeeld. Ondanks onderlinge strijd bleven de keurvorst en de paltsgraaf de gebieden nog tot 1624 samen besturen.⁹⁵ In dat jaar werd de scheidingsakte in Düsseldorf officieel getekend.⁹⁶

Het hertogdom Kleef kwam in 1666 (Verdrag van Kleef) definitief in handen van de keurvorsten van Brandenburg.⁹⁷ Door dit bezit verwierven de keurvorsten een strategische positie aan de Rijn waardoor zij een belangrijke plaats onder de verschillende

⁹⁰ De Gelderse Poort is een grensoverschrijdend rivierenlandschap met onder andere oude rivierarmen, moerassen, ooibossen en wielen van de rivieren de Rijn, de Waal en de IJssel. Men kon ook via Maastricht de Republiek bereiken. Zo stak op 22 mei 1672 het Franse leger, onder leiding van Lodewijk XIV, ten noorden van Maastricht de Maas over.

⁹¹ De protestantse keurvorst van Brandenburg werd door de Republiek gesteund en de op 25 mei 1614 katholiek geworden paltsgraaf van Neuburg, Wolfgang Willem, door Spanje. Zo werden in de Kleefse steden Emmerik, Rees en Wezel Staatse soldaten ingekwartierd. Zie voor de inkwartieringsgelden hoofdstuk 14.

⁹² Rive, *Schets*, XII. Kleeflag tussen de Republiek en Meurs.

⁹³ In 1613 gingen de Brandenburgers over naar het calvinisme. In augustus 1614 overleed Philips Lodewijk, paltsgraaf van Neuburg, zijn katholieke zoon Wolfgang Willem volgde hem op.

⁹⁴ Zie Hagemann (ed.), *Erbsreit*.

⁹⁵ In 1614 werd George Willem, keurvorst van Brandenburg, hertog van Kleef. In 1619 volgde zijn zoon Johan Sigmund (1619-1640) hem op.

⁹⁶ De paltsgraaf van Neuburg kreeg toen Ravenstein.

⁹⁷ Frederik Willem I, keurvorst van Brandenburg (de Grote Keurvorst), was toen hertog van Kleef (1640-1688).

mogendheden konden innemen. Zo raakten zij betrokken in de oorlogen die de vernietiging van de Franse alleenheerschappij tot doel hadden.⁹⁸ Brandenburg, dat zich ontwikkelde tot de krachtige staat Pruisen, werd een zeer lastig buurland voor de Republiek.⁹⁹ Dit kwam vooral door de oprichting en instandhouding van een groot en geoefend Pruisisch leger en het verlangen van Pruisen om het grondgebied uit te breiden. Frederik I vond, dat nu Willem III was overleden, het opengevalle leen Meurs aan hem toekwam omdat hij als hertog van Kleef de leenheer ervan was.¹⁰⁰ Ondanks de aanspraken die de Grote Keurvorst, Frederik Willem I, al eerder als hertog van Kleef op Meurs zou hebben had deze, na de dood van stadhouder Willem II op 6 november 1650, geen pogingen gedaan om het graafschap daadwerkelijk in bezit te nemen. ‘Mörs sei ein heimgefallenes [teruggevalle] clevisches Lehen, das sich Prinz Moritz von Oranien unrechtmässigerweise angeeignet habe, und das nur aus verwandtschaftlichen Rücksichten ihm und seinen Nachfolgern ohne jedes praejustiz für die Rechte Brandenburgs gelassen worden sei. Bereits Friedrichs Vater, der Grosse Kurfürst, habe am 9. November 1650 die Besitzergreifung in Mörs formell vollziehen lassen; die Besitznahme sei jedoch nur infolge der 5 Tage später erfolgten Geburt des jüngst verstorbenen Königs unterblieben’.¹⁰¹ De Grote Keurvorst trok zich terug, hij ‘warf die Kurfürstlichen Ansprüche über den Haufen, da nun die Oranier das grössere Recht an die Grafschaft hatten’.¹⁰² Willem III kon ongestoord zijn vader als graaf van Meurs opvolgen.

Zodra bekend werd dat Willem was overleden, begaf de Pruisische geheimraad Von Hymmen zich naar Meurs waar hij aan de bestuursambtenaren vertelde dat hij uit naam van zijn koning, Frederik I, het graafschap in bezit nam. Hij eiste dat zij de regering in naam van de Pruisische koning zouden voeren en dat zij voor de koning zouden bidden. Frederik I nam bezit van het graafschap door zijn huldiging als graaf van Meurs te eisen. Het graafschap werd in maart 1702 door Pruisische troepen bezet. Begin mei 1702 kregen de ambtenaren in dienst van het graafschap Meurs opdracht naar Wezel, waar Frederik I zich ophield, te gaan om de koning hulde te doen. De stad Meurs, waar een Staats garnizoen was dat onder leiding stond van commandant Hieronimus van Someren van Vrijenes, kon toen nog niet door Frederik I in bezit worden genomen. De magistraat van de stad weigerde de Pruisische koning als heer te erkennen. Omdat in dit geschil alleen de rechters van de rijksgerechtshoven bevoegd waren vonnis te vellen, wendde Frederik I zich tot het Rijkskamergerecht te Wetzlar.¹⁰³ Daar

98 Rive, Schets, XII. Een van deze oorlogen was de Spaanse Successieoorlog.

99 Rive, Schets, XIII-XIV. Zie hoofdstuk 6.

100 Zie Van Rappard, ‘Aanspraken’, 136.

101 Drechsler, Streit, 9.

102 Ottsen, Geschichte Moers, 170.

103 Het Rijkskamergerecht (Reichskammergericht) was naast de Reichshofrat de hoogste gerechtelijke instantie in het Heilige Roomse Rijk. Het startte zijn werkzaamheden op 31 oktober 1495 in Haus Braunfels in de rijksstad Frankfurt am Main, onder keizer Maximiliaan I van Oostenrijk. Het Rijkskamergerecht, dat werd ingevoerd als onderdeel van de Rijkshervorming, moest een gerechtelijk alternatief bieden voor de onderlinge oorlogen die het Rijk teisterden. Omdat vele Duitse vorsten bleven vasthouden aan de eigen territoriale hoven duurde het lang voordat dit keizerlijk hooggerechtshof effectief kon gaan werken. Het gerecht zetelde achtereenvolgens in Worms 1497/1499 en 1509-1518), Neurenberg (1501-1502 en 1521), Regensburg (1503-1508), Augsburg (1503-1508) en Esslin-

verkreëg hij een ‘mandatum de praestando debitam fidelitatem et obsequia’ waarin de stad, onder dreiging van zware straffen, gesommeerd werd de verlangde eed van trouw en gehoorzaamheid aan de Pruisische koning af te leggen.¹⁰⁴ In 1712 bezette Frederik I de stad Meurs en werd daarna daar ook als heer erkend.¹⁰⁵ In 1732 werd met het Traktaat van Partage tussen het Huis Hohenzollern en het Huis Oranje-Nassau de feitelijke situatie gelegitimeerd.¹⁰⁶

Protest van Henriette Amalia en de Staten-Generaal

Henriette Amalia, die verwachtte dat haar zoon door Willem III als diens erfgenaam was benoemd, protesteerde tevergeefs tegen de in haar ogen onrechtmatige daad van Frederik I. De Staten-Generaal zouden door hun commandant te Meurs, Van Someren van Vrijenes, protest aan hebben laten tekenen tegen alles wat er in het graafschap was gebeurd. De Pruisische koning verzocht hun deze zaak ‘coram iudice competente’ [voor een bevoegde rechter], voor het Rijkskamergerecht in Wetzlar te brengen. De Staten-Generaal namen dit zeer hoog op, omdat zij het Hof van Holland, Zeeland en West-Friesland over alle goederen een beslissing wilden laten nemen. Volgens Drechsler om zo meer invloed op de procesgang te kunnen uitoefenen.¹⁰⁷ Hoewel de berechting van bezitsvorderingen in theorie was voorbehouden aan de Hoge Raad van Holland, had men het Hof van Holland in praktijk nooit de bevoegdheid ontnomen om possessoire zaken te behandelen.¹⁰⁸ Bovendien was er de mogelijkheid om het Hof te verzoeken een geschil door arbitrage in alle redelijkheid op te lossen. Het hof stelde een compromis voor waarmee de partijen akkoord konden gaan. Ook tijdens een proces kon men nog om arbitrage verzoeken. Wanneer mogelijk probeerde het Hof de partijen zelf tot een minnelijke schikking te laten komen.¹⁰⁹

Recht op Lingen vanwege het testament van Frederik Hendrik

Niet alleen het graafschap Meurs, maar ook het graafschap Lingen werd door Frederik I in bezit genomen. Op 25 maart 1702 trok een compagnie Pruisische soldaten er binnen. Op die dag werd door geheimraad Thomas Ernst von Danckelmann, in op-

gen (1524). In 1527 vestigde men zich in de stad Spiers. Nadat de stad in februari 1689 door Franse troepen tijdens de Negenjarige Oorlog, was verwoest werd het Rijkskamergerecht naar de rijkstad Wetzlar verplaatst. Op 20 februari 1690 hervatte het daar zijn werkzaamheden en bleef tot het einde van het Heilige Roomse Rijk functioneren. In een door keizer Frans II handgeschreven brief van 7 augustus 1806 werd het Rijkskamergerecht opgeheven. Keck en Schmidt, *Reichskammergerichtsmuseum*, 5, 15, 36 en 59. Zie voor het Rijkskamergerecht ook Nève, *Rijkskamergerecht*.
104 Drechsler, *Streit*, 9. Tevens verkreeg de koning van het Rijkskamergerecht te Wetzlar verscheidene vonnissen waarbij Frederik I als heer van Meurs werd erkend en tevens in het bezit van het graafschap werd gesteld. Zie Rive, *Schets*, 12.

105 Rive, *Schets*, 65-68 en 70.

106 Zie voor het Traktaat van Partage (1732): KHA, A17, Willem IV, inv. 49-7; NA, 1.08.11, ND, inv. 967, 3-16; KB, Knuttel, 16842, *Tractaat van verdeeling*, 3-4.

107 Drechsler, *Streit*, 11-12.

108 Le Bailly en Verhas, *Hoge Raad*, 14 en Le Bailly, *Hof van Holland*, 24. De Hoge Raad van Holland, Zeeland en West-Friesland.

109 Le Bailly, *Hof van Holland*, 25.

Afb. 8 Keizer Karel V, toegeschreven aan Lambert Sustris, traditioneel toegeschreven aan Titiaan, 1548.

dracht van Frederik, het graafschap bezet omdat het zou behoren tot dat deel van de nalatenschap van Willem III waarop de koning meende recht te hebben vanwege het testament van zijn grootvader.¹¹⁰ Ook werd als reden opgegeven dat de bisschop van Munster, Friedrich Christian von Plettenberg, het graafschap dreigde te bezetten.¹¹¹ We blikken terug in de tijd om te zien hoe de Oranjes het graafschap Lingen in bezit hebben gekregen.¹¹²

110 Thomas Ernst von Danckelmann (1638-1709) was een zoon van Sylvester Danckelman. Zie voor de familie Danckelman: Warnecke, 'Danckelman', 115-144.

111 Van Rappard, 'Aanspraken', 135. Er werd niet vermeld waarom de bisschop Lingen zou willen bezetten.

112 Zie voor Lingen Von Oer, 'Oranien-Nassau und Lingen', 209-221.

Lingen behoorde oorspronkelijk aan de graven van Tecklenburg. In 1541 stierf Nicolaas IV van dat geslacht. Hij liet geen wettige kinderen na. Zijn broer Otto IX was al in oktober 1534 overleden. Volgens het erf- en leenrecht kwam de zoon van Otto, Koenraad (1501-1557), voor de opvolging in aanmerking.¹¹³ Het graafschap bleef leenroerig aan de hertog van Gelre, Karel van Egmond (1467-1538), omdat in 1526 Nicolaas IV het onafhankelijke graafschap in het hertogdom Gelre had ingebracht. In het op 3 oktober 1528 te Gorkum gesloten verdrag moest Karel van Egmond Karel V als leenheer van het hertogdom Gelre erkennen.¹¹⁴

Tien jaar later, in 1538, overleed Karel van Egmond kinderloos. Als zijn erfgenaam had hij in 1539 Willem V, hertog van Kleef, Gulik en Berg en graaf van Mark en Ravensburg, benoemd. De Keizer beschouwde het hertogdom Gelre echter als een aan hem teruggevalen leen, en na de dood van Nicolaas IV ook het graafschap Lingen. In 1546 werd graaf Koenraad door Karel V in de rijksban gedaan, omdat hij protestant was en in Lingen het protestantisme invoerde.¹¹⁵ Tevens had hij zich tegen de Keizer aangesloten bij de Schmalkaldische Bond.¹¹⁶

De Keizer, in zijn hoedanigheid van hertog van Gelre, ontnam Koenraad de heerschappij over Lingen. In 1547 liet Karel V zijn troepen tegen de graaf ten strijde trekken. Graaf Koenraad verloor de strijd en moest aan de Keizer niet alleen Lingen afstaan, maar diende ook nog 25.000 daalders in kontanten aan Karel te overhandigen. De Keizer beleende Maximiliaan van Egmond, graaf van Buren en Leerdam en heer van IJsselstein, nu met Lingen.¹¹⁷ Na de dood van Maximiliaan werd diens enige dochter Anna van Egmond (1533-1558), gravin van Buren, in 1550 door Karel V met het graafschap beleend. Maar toen Anna het jaar daarop met Willem van Oranje wilde huwen stelde Karel V als voorwaarde voor zijn goedkeuring dat de belening van het graafschap Lingen voor 120.000 goudguldens aan hem als leenheer werd teruggegeven.¹¹⁸ Rond 1528 was Ka-

113 Koenraad, graaf van Tecklenburg, werd in 1557 opgevolgd door zijn broer Otto X (1500-1562).

114 Het Verdrag van Gorinchem of Vrede van Gorinchem. Zie ook de Vrede van Grave (1536).

115 De rijksban was de wereldlijke tegenhanger van de kerkelijke ban. Deze ban hield in dat de keizer van het Heilige Roomse Rijk een persoon of stad alle burgerlijke, feodale en politieke rechten ontnam. Koenraad, graaf van Tecklenburg, zou volgens Karel V een rebel zijn. Zie Van Meteren, *Historie*, 463.

116 De Schmalkaldische Bond was een Luthers verbond van Duitse vorsten en rijkssteden, dat op 27 februari 1531 in het slot Wilhelmsburg te Schmalkalden werd gesloten als reactie op de presentatie van de Lutherse belijdenis, de *Confessio Augustana* (Augsburgse Belijdenis of Augustana), op 25 juni 1530 door een aantal Duitse vorsten en vrijsteden aan keizer Karel V. De leden van de Bond ijverden voor de erkenning van het Lutheranisme. Het lukte Karel V om twee belangrijke leden voor zich te winnen. Dit waren Landgraaf Philips I van Hessen, hij verliet in 1541 de Bond, en later ook hertog Maurits van Saksen. Maurits werd in 1747 keurvorst van Saksen. De Keizer besloot nu het religievraagstuk met geweld op te lossen en voerde in 1546 en 1547 de Schmalkaldische Oorlog. De Bond leed een nederlaag bij Mühlberg in 1547. De verslagen vorsten moesten op de zo genoemde geharnaste Rijksdag van Augsburg (1747/48) het Augsburgse-Interim aannemen. Dit betekende het einde van de Bond.

117 In 1548 werd Maximiliaan van Egmond hiermee beleend. De graaf stierf in december 1548. Zie Homann, 'Lingen', 59. Volgens Van Meteren beleende keizer Karel V Maximiliaan met Lingen voor zijn goede diensten. Van Meteren, *Historie*, 463. Rive schrijft dat de graven van Tecklenburg, de bezitters van Lingen, door Maximiliaan van Egmond uit hun eigendom waren verjaagd. Maximiliaan zou met een van de graven zijn overeengekomen dat hij na betaling van een grote som geld weer in zijn bezit werd hersteld. Dit verdrag zou nooit zijn uitgevoerd. Rive, *Schets*, 22-23.

118 Karel V verklaarde later dat hij Lingen duur had gekocht. Zie Homann, 'Lingen', 59-60.

rel V ook heer van Overijssel geworden.¹¹⁹ In 1551 maakte de Keizer het graafschap leenroerig aan de heer van Overijssel. Karel V werd zelf leenman en graaf van Lingen. Het graafschap behoorde vanaf die tijd tot de Bourgondische of Habsburgse Nederlanden.

Het graafschap Lingen als leen aan het Huis Oranje

In 1555 werd het graafschap Lingen door keizer Karel V aan zijn zoon Philips II overgedragen als deel van de Nederlanden. Bij de geboorte van zijn dochter Catharina Belgica, gravin van Nassau, in 1578 ontving Willem I van de Staten-Generaal het graafschap als pillegift.¹²⁰ Willem van Oranje diende wel jaarlijks een bepaald deel van door hem uit het graafschap te generen inkomsten, een bedrag van 3.000 gulden, aan zijn dochter af te staan. De Staten-Generaal stelden als tegenprestatie voor het doopgeschenk dat Willem I afstand moest doen van zijn vordering van 160.000 gulden op Philips II.¹²¹ Lingen behoorde echter aan de Habsburger Philips II en deze bleef dus wel leenheer van het graafschap. De oorkonde van de schenking is typisch een product uit de tijd van de Opstand: volgens dit stuk zou de Habsburgse regering in Brussel, in feite Philips II zelf, Lingen aan de familie van de opstandige Oranje hebben geschonken. De Staten-Generaal pretendeerden hier dus op te treden als het legitieme centrale bestuur.¹²² Scherft noemt dit een ‘administratief-rechtelijke fictie, een allerzonderlingste transactie, waar niemand in enig opzicht rijker of armer van werd’.¹²³

In 1579 weigerde het Overijsselse leenhof echter om Willem van Oranje met Lingen te belenen.¹²⁴ Het belang van het graafschap Lingen was dat het de verbinding vormde tussen de Nederlandse gewesten en het Duitse Rijk en, in het bijzonder de hoofdstad, grote strategische waarde had.¹²⁵ Op 12/22 november 1597 had Maurits tijdens een succesvolle veldtocht in het oosten de hoofdstad van Lingen op de Habsburgers veroverd.¹²⁶ Daarmee was het niet zijn eigendom geworden. Na de dood van Willem van Oranje maakte het graafschap namelijk deel uit van de nog onverdeelde boedel van diens sterfhuis. In de praktijk voerde Maurits het bestuur en op 17 juli 1602 werd hij door Overijssel met Lingen beleend.¹²⁷ Volgens Drechsler maakten de graven von Tecklenburg toen opnieuw aanspraak op het graafschap, maar zij waren te zwak om hieraan kracht bij te zetten. Tijdens een strijd met familieleden, de gra-

119 Voor het midden van de vijftiende eeuw werd het gebied meestal Oversticht genoemd.

120 Dit gebeurde op 20 november 1578. Catharina Belgica (1578-1648) was de derde dochter uit het derde huwelijk van Willem I met Charlotte de Bourbon. Zij trouwde met Philips Lodewijk II, graaf van Hanau-Münzenberg.

121 Scherft verwijst onder andere naar de resoluties van de Staten-Generaal van 21 en 26 september en 21 oktober 1578. Zie Scherft, *Sterfhuis*, 7, noot 21. Willem I kon aan deze voorwaarde rustig voldoen omdat de bewuste schuld voor hem toch niet te innen was.

122 Von Oer, ‘Oranien-Nassau und Lingen’, 211-212; Zie Homann, ‘Lingen’, 60.

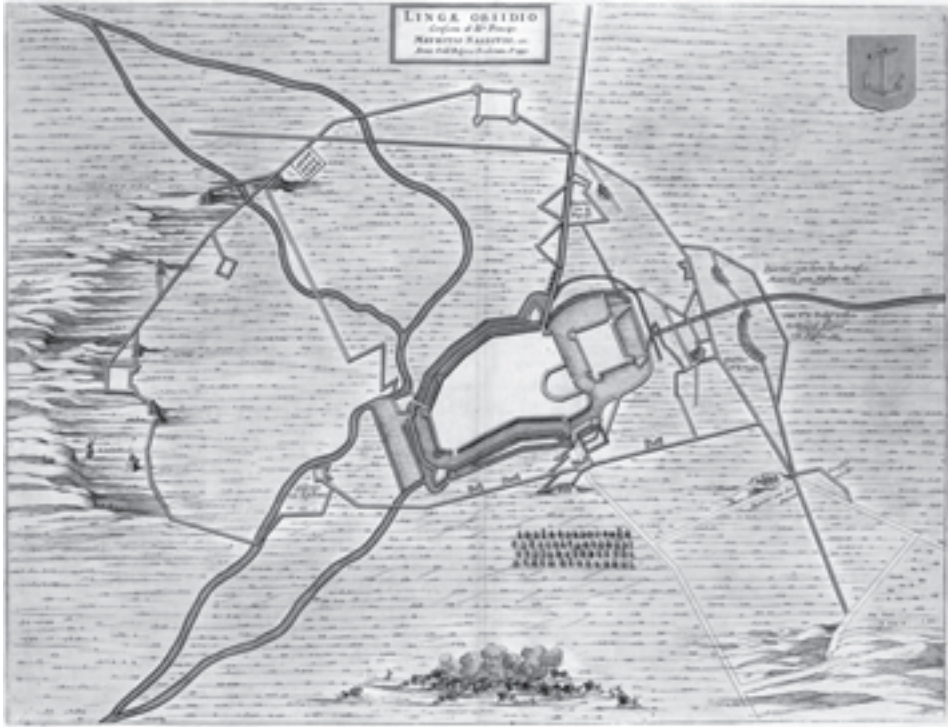
123 Scherft, *Sterfhuis*, 6. Vgl. hoofdstuk 4 betreffende Hooge en Lage Zwaluwe.

124 Scherft, *Sterfhuis*, 7.

125 Scherft, *Sterfhuis*, 76-77.

126 Na een belegering van ruim twee weken gaf Frederik van den Bergh (1559-1618), die de stad voor Philips II verdedigde, zich over.

127 Scherft, *Sterfhuis*, 190-191 en 240.

Afb. 9 Beleg van Lingen door het Staatse leger onder prins Maurits op 12 november 1597, Atlas van Loon (aangelegd door Frederik Willem van Loon), 1649.

ven van Solms-Braunfels, zouden beide partijen tegen een geldbedrag afstand van hun rechten op het graafschap hebben gedaan ten gunste van Brandenburg.¹²⁸ Daarna viel Lingen weer in handen van de Habsburgers. In 1605 werd het door Ambrogio Spinola, markies de Los Balbases, telg uit een adellijk geslacht van bankiers in Genua (Italië) en in 1604 aangesteld als opperbevelhebber van het leger in de Zuidelijke Nederlanden, ingenomen.¹²⁹ Het graafschap kwam in het bezit van de aartshertogen Albrecht en Isabella, landvoogden van de Zuidelijke Nederlanden.¹³⁰ Vanaf 1630 werd Lingen niet meer door de Habsburgse troepen verdedigd, zodat in 1633 Rutger van Haersol-

¹²⁸ Drechsler, *Streit*, 8, noot 10. Het is niet bekend wanneer dit heeft plaatsgevonden.

¹²⁹ Scherft, *Sterfhuus*, 256. Volgens Rive werd Lingen in 1609 door Spinola heroverd en in 1632 maakte Frederik Hendrik zich er meester van. Rive, *Schets*, 23.

¹³⁰ Scherft, *Sterfhuus*, 256. Aartshertogin Isabella (1566-1633), dochter van Philips II van Spanje (1527-1598), en aartshertog Albrecht (Albertus) van Oostenrijk (1559-1621), de derde zoon van keizer Maximiliaan II en Maria van Oostenrijk, trouwden op 18 april 1599 te Valencia. Philips II (1527-1598) had de Nederlanden als bruidsschat aan zijn dochter Isabella gegeven. In zijn akte van afstand bepaalde hij dat de Nederlanden terugvielen aan Spanje indien het echtpaar kinderloos bleef. Op 13 juni 1621 overleed de aartshertog. Omdat het huwelijk van Isabella en Albrecht inderdaad kinderloos was gebleven, werd na de dood van Philips III (1578-1621) de nieuwe Spaanse koning Philips IV (1605-1665) ook weer heer der Nederlanden. Isabella bleef tot haar dood op 2 december 1633 landvoogdes van de Nederlanden.

Afb. 10 Ambrogio Spinola, door Michiel Jansz. Mierevelt, 1633.

te, een Overijsselse vertrouweling van Frederik Hendrik, het graafschap binnen kon trekken.¹³¹ Hij benoemde uit naam van Frederik Hendrik, de rechtsopvolger van Maurits, een rentmeester en rechter. Van Haersolte zelf werd aangesteld als vice-drost en later als drost. Ook werd het gebied in 1633 uitgebreid met de burcht van Bevergeern. In 1648 deed de Habsburger Philips IV, in artikel 50 van het Vredestraktaat van Munster, officieel afstand van het graafschap, waarmee de feitelijke bezitsverhouding werd erkend. 'Quitteert mede en renonceert gedachte heere Coninck aen alle en ijegelijcke rechten en pretensien 't sij van eigendom, cессie off anders, die hij in eeniger maniere soude mogen pretenderen opde Stadt, Graeffschap en Heerlicheyt van Lingen, ende vier Kerspelen en andere gerechticheden daer toe behoorende, alsmede opde Steden en Heerlicheden van Bevergarde en Cloppenburch, en andere pretensien op en jegens

¹³¹ Rutger van Haersolte (ca. 1608-1674) was een Overijssels edelman. Hij was het Huis Oranje zeer toegedaan. Zie Leo, *Zwölf Bücher*, 821. Gedurende 1630-1632 werd Lingen bezet door de troepen van de Katholieke Liga, een militair verbond van katholieke Duitse vorstendommen. Staatsrechtelijk hoorde Lingen nog aan de Spaanse Habsburgers. Zie Homann, 'Lingen', 62.

Afb. 11 De beëdiging van het vredesverdrag van Münster op 15 mei 1648 door Spaanse en Staatse onderhandelaars. De zes Staatse onderhandelaars met opgeheven vingers zijn van links naar rechts: Willem Ripperda, heer van Hengelo, Frans van Donia, Adriaen Clant tot Stedum, Adriaen Pauw, Jan van Mathenesse en Barthold van Gent, heer van Meynerswijk, door Gerard ter Borch, tussen 1648-1670.

wie het soude mogen sijn, om reelick en metter daet voor altijd te blijven aenden voornoemde heere Prince van Orange, sijne erven en successeuren, off des recht hebbende, in vollen recht van eijgendom [...]'.¹³² Vanaf 1633 tot 1703 werd het graafschap Lingen beschouwd als een soeverein bezit van de Oranjes.¹³³ Hieruit kan worden opgemaakt dat het gebied niet meer leenroerig was aan de Staten van Overijssel. Na de dood van Frederik Hendrik werd Willem II graaf van Lingen en na hem zijn zoon Willem III.

Protest van Henriette Amalia en de Staten-Generaal

Henriette Amalia was het in 1702 niet eens met de inbezitneming van Lingen door Frederik I. 'Dagegen protestierte nun ebenfalls die Prinzessin-Mutter von Nassau-Dietz, indem die behauptete, dass sie ein besseres Recht darauf habe'. Zij beklagde zich bij de Staten-Generaal over deze gewelddadige in bezitneming door Frederik I. Ondanks

¹³² Groenveld, *Unie*, 175-176.

¹³³ Revius, *Licht op Deventer*, 109, noot 417. Gedurende 1672-1674 werd Lingen door Munster bezet. Zie Homann, 'Lingen', 63-64.

alle protesten bleef Frederik I in het bezit van beide graafschappen, ‘jedoeh war diesser noch kein gefestigter, und mehrmals musste Friedrich ihn gegen die Ansprüche von Nassau-Dietz, die immer wiederholt vorgebracht wurden, verteidigen’.¹³⁴ Ook de Staten-Generaal hadden te kennen gegeven dat zij verontwaardigd waren over Frederiks acties. Ene raad Peter zou over het optreden van de koning het volgende gezegd hebben: ‘Sein Vorgehen [...] wäre praematur und man hätte erst die Eröffnung des Testamentes abwarten sollen’. Von Schmettau had hierop geantwoord dat ‘wenn es überhau[p]t ein solches gäbe’ de fideïcommissaire goederen van Frederik Hendrik toch het eigendom van de Pruisische koning waren.¹³⁵

1.6 Verzoek van Henriette Amalia om opening van het testament

De handelingen van Frederik I waren reden voor de Friese Nassaus om haast te maken met de opening van het testament, zoals uit een brief van Simon van Beaumont namens de raden van Henriette Catharina, vorstin van Anhalt-Dessau en geboren prinses van Oranje, en haar dochter Henriette Amalia, als moeder en voogdes van Johan Willem Friso, blijkt.¹³⁶ Zij schreven eind april 1702 aan de Staten-Generaal en de Staten van Holland dat het testament van Willem III, dat berustte bij de Nassause Domeinraad, zo spoedig mogelijk geopend diende te worden: ‘tot Contentement en satisfactie van die geene die daarbij eenigsints bevonden souden werden geïnteresseerd te sijn, maar ook dat sulx geschiede opde alderbeste en bondigste wijze. Dit omme alle disputen voor te komen ende dat met sodanige solemnitejten als tot de meeste eer, ende respect van meerhoogstgede [meerhoogstgedachte] zijn Coninklijke majt eenigsints bevonden sal werden te behoren, ende hier bevorens ten reguarde vande heeren Princen Maurits en Frederick Hendrick beijde Ontsterfflijke memorie gebruikelijk is geweest’.¹³⁷ Toen aan Von Schmettau gevraagd werd of hij zijn medewerking wilde verlenen aan het spoedig openen van het testament, antwoordde deze dat hij daar

¹³⁴ Drechsler, Streit, 12.

¹³⁵ Drechsler, Streit, 13. Dit vanwege het testament van Frederik Hendrik.

¹³⁶ Het Hof van Holland had een brief van 28 april 1702 ontvangen van de Staten van Holland met daarin een resolutie van dezelfde datum die was genomen op het schrijven van de Friese Nassaus eveneens van 28 april 1702 betreffende een spoedige opening van het testament en de benoeming van een commissie. KHA, A16/IV, Willem III, inv. 5, ERHH en RSG, 1702. Henriette Catharina van Anhalt-Dessau (1637-1708), was de enige nog in leven zijnde dochter van Frederik Hendrik en de moeder van Henriette Amalia. Zie ook bijlage 1.

¹³⁷ KHA, A16/IV, Willem III, inv. 5, ERHH en RSG, 1702. Het testament was, aldus de graaf van Albemarle, in het bezit van Willem van Schuijlenburg. Van Schuijlenburg, heer van Duckenburg en heer van Calslagen (1646-1707), was aanvankelijk advocaat bij het hof van Holland en in 1682 en 1683 burgemeester van Den Haag. Hij werd in 1685 raad en rekenmeester van de Nassause Domeinraad. Van Schuijlenburg was ook secretaris en griffier van de Domeinraad. In zijn brief van 11 april 1702 aan Heinsius gaat Van Albemarle in op de benoeming van executeurs-testamentair en op de opening van het testament: ‘Cependant il me semble que cela ce devroit savoir puisque je dois supposer qu’il y a des exécuteurs du testament dénommés lesquels en doivent avoir soin. En tout cas, de quelle manière que la chose soit, il me semble que le plutost est le mieux pour l’ouverture du testament; cela mettra un chacun hors de doute et peut-estre sera-t-on en estat d’autant plutost d’appaiser les différens qui en pourront résulter’. Zie Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, 88-89, Albemarle aan Anthonie Heinsius (11 april 1702).

zelf niets op tegen had, maar dat hij wel toestemming moest vragen aan Frederik I.¹³⁸

De raden van Henriette Catharina, en die van Henriette Amalia verzochten ‘verthoonders dat haar Ed: Gr: Mog’: [Edel Groot Mogenden: de Staten van Holland en West-Friesland] de president en de raden van het Hof van Holland zouden autoriseren ‘ten einde dezelve eenige Heeren uit het midden van haar zouden willen committeren, ten overstaan van dewelcke ende in presentie vandie geene, die daarover zullen worden verzocht, de openinge, en lecture van de voorschr: [voorschreven] Testamentaire dispositie van meerhoogstgem: [meerhoogstgemelde] Zijne Majt. mochte werden gedaan, ofte andersints hier omtrent sodanige Orders te stellen en die voorsiening te doen als haar Ed: Gr: Mog: nae derselver hooge Wijsheid tot het openen van het meergem: [meergemelde] Testament, zonder eenig verdere uijtstel zouden oordelen te behooren’.¹³⁹ Op de memorie aan de Staten-Generaal volgde geen resolutie, wel een resolutie van de Staten van Holland.¹⁴⁰ ‘En dat Haar Ho. Mo. [Staten-Generaal] zig met de opening van het Testament niet hebben willen bemoeien, blijkt genoegsaam uit derselver Rezolutie van 22 april 1702’. In deze resolutie, genomen naar aanleiding van het verzoek van Willem Hyacinth van Nassau-Siegen om bij de opening van het testament aanwezig te mogen zijn, schreven de Staten-Generaal dat het testament nog niet aan hen was getoond en verder dat zij ‘daar omtrent geen partije’ zouden zijn.¹⁴¹

De vorstin van Anhalt-Dessau en haar dochter Henriette Amalia wilden dat de opening van het testament zo snel mogelijk en op de meest efficiënte wijze gebeurde. Beide dames waren van mening dat uitstel van de opening van het testament in verscheidene opzichten niet anders dan nadelig voor de nalatenschap kon zijn.¹⁴² Tevens wilden zij dat het Hof van Holland een commissie vormde die bij de opening en het voorlezen van het testament present zou zijn. Dan konden de aanwezige erfgenamen zien dat alle regels in acht waren genomen en dat er bovendien geen bedrog in het spel was. Op 28 april 1702 besloten de Staten van Holland dat het Hof van Holland enkele heren uit zijn midden moest kiezen die bij de opening van het testament aanwezig zouden zijn. Een drietal commissarissen en een adjudant werden hiervoor benoemd.¹⁴³ Op 8 mei 1702 opende notaris Adriaan van Sterrevelt het testament in de leenkamer van het Hof van Holland te Den Haag.¹⁴⁴

138 NA, 1.08.11, ND, inv. 919, ERSG 1702, 28 april. Von Schmettau weigerde om bij de voorbereiding van de opening van het testament te assisteren. Heinsius wist niet ‘wat dat sulx beduyt’. Japikse (ed.), *Correspondentie Willem III II*, 408, Anthonie Heinsius aan Bentinck (18 april 1702).

139 KHA, A16/IV, Willem III, inv. 5, ERHH en RSG, 1702.

140 NA, 1.08.11, ND, inv. 919, ERSG 1702, 28 april. Zie ook NA, 3.01.04.01, SH, inv. 136, RSH 1702, 116-117 (28 april).

141 NA, 1.08.11, ND, inv. 919, ERSG 1702, 22 april.

142 NA, 1.08.11, ND, inv. 919, ERSG 1702, ERSB, 28 april.

143 NA, 1.08.11, ND, inv. 919, ERSG 1702, 8 mei. Von Schmettau had Heinsius tijdens de vergadering op 11 april 1702 van de Staten van Holland verteld dat Frederik I onderweg was naar zijn landen van Kleef en dat hij daar spoedig zou arriveren. Enige leden van de Staten-Generaal zouden Frederik I bij de grens tussen de Republiek en Kleef verwelkomen. Zie NA, 3.01.04.01, SH, inv. 136, RSH 1702, 104 (11 april). Er was al een deputatie gedeputeerd, maar de namen van de personen waren nog niet bekend. Japikse (ed.), *Correspondentie Willem III II*, 407, Anthonie Heinsius aan Bentinck (11 april 1702).

144 Zie hoofdstuk 2.

1.7 Slot

De dood van Koning-Stadhouder Willem III had enkele directe gevolgen. Binnenslands besloten vijf gewesten, het stadhouderschap vacant te laten, net als in 1650. Een Tweede Stadhouderloze Periode trad in. Binnen het grote gewest Holland trok het Statencollege het gezag weer volledig aan zich en liepen alle zaken van gewicht, ook problemen rond de erfenis van de Koning-Stadhouder, via de hoogste gewestelijke ambtenaar, de raadpensionaris. In de Staten-Generaal speelden de Hollandse Staten nu zelf, en niet langer in de schaduw van een overheersende stadhouder, weer een centrale rol. In familieverband liet de Pruisische koning Frederik I zich onmiddellijk gelden, nog voordat het testament van de overledene was geopend. Op gronden, die later zullen worden besproken, presenteerde hij zich als de vanzelfsprekende erfgenaam van de Koning-Stadhouder en schroomde hij niet, zich in het Duitse Rijk meteen maar met militaire druk gebieden toe te eigenen: de graafschappen Meurs en Lingen, die zijn positie internationaal zouden verstevigen. Bovendien liet hij binnen de Republiek meteen zijn aanspraken klinken, zonder die overigens evenzeer hard te kunnen maken. Hier diende hij immers rekening te houden met de bepalingen uit het nog niet geopende testament van Willem III en met de bestaande verhoudingen. Binnen die verhoudingen speelde ook de partij van een andere potentiële erfgenaam, de minderjarige Friese stadhouder Johan Willem Friso van Nassau-Dietz, een rol van betekenis. Het was duidelijk dat zowel de belangen van de potentiële erfgenamen als de verhoudingen binnen en zelfs buiten de Republiek gebaat waren bij een snelle opening van Willem III's testament.